

ביקורת ספרים

השלום שלא היה אפשרי

מרדכי בר־און

איתמר רבינוביץ, **השלום שחמק – יחסי ישראל-ערב 1949–1952**, כתר, ירושלים 1991

בעלי האסכולה הרוויזיוניסטית מקרב חוקרי תולדותיה של מדינת ישראל זיכו את הארועים המדיניים שהתרחשו בתקופת הביניים הקצרה-יחסית לאחר סיומה של מלחמת תש"ח בטיפול אוֹבְסִיווי־כמעט, המעורר תמיכה אֶפְרִיורִית. שתי הנחות, מוצנעות פחות או יותר, מונחות בתשתית התמקדותם באותה תקופה, שהסתיימה בהתפרצות של מעשי איבה הדדיים, אשר הלכו והתגברו החל משנת 1953. האחת היא ההנחה שהסכסוך הישראלי-ערבי, כפי שאנו מכירים אותו מאמצע שנות החמישים ועד היום, עוצב דווקא באותן שנים מעטות לאחר שתמה מלחמת תש"ח, בשנים 1949–1952, ועיצבו אותו שגיאות מדיניות אשר אומנם שני הצדדים נכשלו בהן, אך בעיקר כִּשְׁל הצד הישראלי בהנהגתו של בן-גוריון. השנייה היא ההנחה כי בתום מלחמת תש"ח נפתח 'חלון של הזדמנות' (אם להשתמש בלשון זמננו) להשכנת שלום כולל במזרח-התיכון ולחיסולו של הסכסוך המָר בין הציונות ובין האומה הערבית בכללותה, אז כבר סכסוך בן שלושים שנה ויותר, ובפרט לחיסול הסכסוך בין הציונות ובין העם הפלשתיני. לפי אותה הנחה, טחו עיניה של המנהיגות הישראלית מראות את ההזדמנות ההיסטורית ההיא והחמיצוה.¹

1. הטוענים הראשיים לתזת 'ההחמצה': S. Flapan, *The Birth of Israel: Myths and Realities*, New York 1987; A. Shlaim, *Collusion across the Jordan: King Abdalla, the Zionist Movement and the Partition of Palestine*, Oxford 1988; I. Pappé, *Britain and the Arab-Israeli Conflict, 1949–1988*, London 1988; ת' שגב, **1949–** הישראליים הראשונים, ירושלים 1984.

חלק ניכר מן התזה הרוויזיוניסטית נשען על יומני שרת ועל המחלוקת אשר התקיימה לכאורה באותה תקופה בין בן-גוריון למשה שרת. עבודה נרחבת על נושא זה עומדת לצאת לאור מפרי עטו של גבי שפר. מפרעה הועמדה לרשות המעיין במאמרו של גבי שפר, 'פתרון כולל מול מיתון הסכסוך הישראלי-ערבי: בחינה מחודשת של ההתנגשות בין משה שרת ודוד בן גוריון', בתוך: הציונות והשאלה הערבית: קובץ מאמרים בעקבות הרצאות, ירושלים תשל"ט.

הדבר תמוה אפריורית, כי באותן ארבע שנים בעצם לא קרה הרבה. אומנם במשך כל אותם ימים, ובעיקר בראשיתם, התקיים רצף רוחש ובוחש של מפגשים, חשאים וגלויים; דיפלומטים החליפו אגרות ועוד יותר מכן לחשויים מפה לאוזן, מנהיגים נאמו בפומבי מצד אחד של פיהם ורמזו בחשאי דברים הפוכים מן הצד שני – אך להוציא מקרהו של המלך עבדאללה ומעבר לניסוחים מעורפלים ועל-פי רוב מותנים באלף התניות, קשה לאתר, אפילו בתחום הדיפלומטי, מאמצים נחרצים ומתמשכים המצביעים על אינטרסים מובהקים ויציבים שהיה בכוחם לדחוף מדינות בצורה ברורה ועקבית אל עבר היעד של השכנת שלום והתפייסות. השנתיים שקדמו לאותה תקופה, דהיינו השנים 1947–1948, היו רצופות בדרמות של ממש, ואף בטרגדיות בהקף טראומטי: עשרות-אלפי איש נהרגו, מאות-אלפים נעקרו מבתיהם, מדינות חדשות קמו על תלן ועמים שלמים הובסו בשדה המערכה. באחת – פני המזרח-התיכון שונו ללא הכר. תמונה אפוא הטענה שהסכסוך הישראלי-ערבי עוצב דווקא בארועים שהתחוללו לאחר המלחמה ולא במלחמה עצמה ובתוצאותיה. יש משהו מופרך ביסוד ההנחה שסכסוך כה עמוק, מתמשך, קר ונמר, אשר התבטא לפחות בחמש מלחמות נוספות שנספו בהן עוד כמה עשרות-אלפי איש, עוצב דווקא באותו זרם בלתי-ברור של לחשויים דיפלומטיים וניסוחים מדיניים מפותלים ולא מכוחה של רעידת האדמה שחוללה מלחמת תש"ח. יהיה זה מוזר, בלשון המעטה, להניח כי העולם הערבי יכול היה בנקל להתאושש מן ההלם הקשה שספג אילו רק היו יותר הבנה ורצון טוב, או להניח שחודשים אחדים של פעילות דיפלומטית, ולו גם הנאורה והגמישה ביותר, עשויים היו למחות את רושםם של ארועים כה דרמטיים וכואבים ולהפוך את כיוון זרימתם של התהליכים הבסיסיים שמלחמת תש"ח ביטאה ואף חיזקה באורח מרחיק-לכת.

מנהיגים שוגים לעתים קרובות, ואף נכשלים בשגיאות חמורות² העולות בחיי אנשים רבים וגורמות לסבלם של רבים או מאריכות את סבלם; אולם התאוריה הטוענת שהחלטות חד-פעמיות של מנהיגים עשויות לשנות את מהלך ההיסטוריה ולשנות את כיווני זרימתה, הופכת את ההיסטוריוגרפיה לאוסף של אנקדוטות שטחיות ומתעלמת מהנתונים הכלכליים, החברתיים, האידיאיים ואף הרגשיים המעצבים את הזרמים האלה וקובעים את מהלך ההיסטוריה. הסכסוך הישראלי-פלשתיני לא היה פרי של טעויות או אי-הבנות של צד זה או אחר. הוא נבע בראש ובראשונה מעצם הופעתו של הפרוייקט הציוני במזרח-התיכון ומתזמונו ההיסטורי, אשר הציב את התנועה הלאומית היהודית על מסלול של עימות בלתי-נמנע עם תנועות השחרור הערביות והציב בפני הפלשתינים סכנות קיצוניות לעצם קיומם הקולקטיבי. הוא נבע מהתנגשות טרגית בין שתי שרשרות של סיבות ומסובכים שנולדו במחוזות מרוחקים זה מזה, ללא קשר ביניהן, אך מעצם מגמתן הן הובילו לעימות בלתי-מתפשר.

מלחמת תש"ח – שאפשר היה אולי לשנות את מהלכה בפרט זה או אחר, אך אי-אפשר היה למונעה מעיקרה בלי לותר על עצם הגשמתן של מטרות הציונות – היא היא הארוע

2. איני גורס את התזה העולה מספרה המפורסם של ברברה טוכמן, כאילו מנהיגים נוטים על-פירוב למעשי איוולת, אך היא מביאה בספרה רשימה מרשימה של שגיאות כאלה. ראה: ברברה טוכמן, מצעד האיוולת: מטרותיה עד וייטנאם, תל אביב 1986.

אשר גיבש סכסוך זה. כבר קודם־לכן היה הסכסוך חרוט עמוק ביחסים שבין שני העמים, אך מלחמת תש"ח האיצה אותו, העלתה אותו לרמה קשה של איבה, חשדנות ומרירות והפכה אותו לאחד הסכסוכים הקשים בתולדות הזמן החדש, לסכסוך אשר גם כיום, ארבעים שנה מאוחר יותר, לא קל לראות את הדרכים ליישובו. מלחמת תש"ח היא אשר קבעה את המציאות המרה לערבים ובסיומה לא הייתה להם אפוא סיבה הגיונית ובוודאי לא היה להם מניע רגשי לוותר על התקווה לשוב ולתקן את העיוותים שהיא קבעה לפי דעתם במציאותו של האזור; היא שמנעה מן היהודים אפשרות אובייקטיבית, ולא כל שכן אפשרות סובייקטיבית, לשלם לערבים תמורת שלום אפילו באותן מטבעות אשר אולי היו מספקות את הערבים המתונים. על השנים 1949–1952 אפשר לקבוע, כי הן היו שנים אשר גילו בהדרגה לכל הצדדים שנפערה ביניהם תהום עמוקה מאוד, שהסכמי שביתת־הנשק לא סיימו את המלחמה אלא רק קבעו פסק זמן לפני 'הסיכוב השני', שלא היה, למעשה, שום סיכוי של ממש להתפייסות בשלב ההוא.

* * *

על רקע זה יפה עשה פרופ' איתמר רבינוביץ, שנענה לאתגר הרוויזיוניסטי והביא בפנינו ניתוח מפורט של הארועים המרכזיים במגעים שניהלה ישראל עם סוריה, ירדן ומצרים בשנים הראשונות לאחר קום המדינה. המגעים נסבו בעיקרם סביב נסיונות להמיר את הסכמי שביתת־הנשק, שנחתמו במחצית הראשונה של שנת 1949, בהסדרים יותר יציבים ויותר מרחיקי־לכת, שירגיעו בסופו־של־דבר את האזור, ימנעו מלחמה נוספת ואולי אף ישכינו שלום ופיוס. ספרו של פרופ' רבינוביץ נשען על מחקר קפדני, העושה שימוש נרחב בשפע המסמכים שנפתחו כיום בפני החוקרים, הן בגנזך המדינה והן בארכיונים הדיפלומטיים של בריטניה, ארצות־הברית וצרפת. על העדר הגישה לארכיונים הערביים מחפה ככל האפשר השימוש הנרחב שעשה פרופ' רבינוביץ בעיתונות הערבית בת אותו זמן ובספרות הזכרונות של מנהיגים ודיפלומטים ערבים שהתפרסמה מאז.

את ספרו של רבינוביץ מאפיינת גישה זהירה, שקולה ומתונה. כיאה להיסטוריון רציני, הוא נמנע מן המכשלה שכשלו בה אחרים ואינו שם עצמו שופט הבא לחרוץ דינם של מנהיגים ולחשוף שגיאות ועוולות. הוא מעדיף לתאר את פרטי המגעים, להסביר את המניעים המונחים ביסוד תגובותיהם והכרעותיהם של הצדדים, והערכותיו שלו אינן פסיקות נחרצות אלא מוצגות יותר כשאלות בלתי־פתורות, שאולי לא יפתרו לעולם. פרופ' רבינוביץ משבח בצדק את החוקרים הרוויזיוניסטים על כך שהם דוחפים אותנו לבחון־מחדש את ההיסטוריוגרפיה שהייתה מקובלת עד כה ולהכיר בצורך לתקן ולעדן את הגרסה האורתודוקסית.³ אכן, הספר שהוא מציע לנו הוא תוספת חשובה לאותו תהליך של 'עידון ותיקון'. אף שהוא אינו דוחה במפורש את יומרת הרוויזיוניסטים לטעון שמהלך ההיסטוריה היה משתנה מן הקצה אל הקצה לולא שגו מנהיגים ולקו

3. א' רבינוביץ, השלום שחמק, עמ' 189; וראה בעניין זה גם אצל מ' בראון, 'מבט שני לאחור – רוויזיה בהיסטוריוגרפיה של מלחמת תש"ח וראשית המדינה', יהדות ומנון, 6 (תש"ץ).

בעיוורון, הוא חושף את חולשתם העיקרית באומרו: 'נקודת המוצא של אסכולה זו היא פוליטית ומוסרנית ולא דווקא אקדמית'.⁴

* * *

בכל 'היסטוריוגרפיה של החמצות' נעוץ קושי מתודולוגי אשר לעולם אין להתגבר עליו ולכן הוא גם משמיט מראש את הבסיס לאותה גישה. משענם היציב היחיד של תאורים כאלה קשור בעובדה כי אף בשעת מעשה התלבטו מכריעי ההכרעות בין חלופות שונות. בצמתים חשובים של השתלשלות המאורעות אף התנהלו בדרך-כלל ויכוחים נוקבים בין בעלי גישות שונות ומנוגדות בדבר הדרך הנכונה לכור בה. בלבו של כל היסטוריון מתעוררת תמיד, כמאליה ובאופן בלתי-נמנע, השאלה 'מה היה קורה אילו נפלה ההכרעה אחרת?' כך, למשל, קל למתוח ביקורת על המנעותו של בן-גוריון מפגישה עם חוסני זעים, הדיקטטור קצר-הימים מדמשק, כאשר הלה הציע פגישה כזו באביב 1949 (ואולי חייב היה בן-גוריון לעשות כן, ולו גם כדי לסתום טענותיהם של היסטוריונים רוויזיוניסטים ארבעים שנה מאוחר יותר...) – שהרי הדבר היה בידי של בן-גוריון ואף היו אחדים שהמליצו על כך בשעתו. מאליה מתעוררת השאלה מה היה קורה אילו נעתר בן-גוריון להזמנה.

אף-על-פי-כן, ככל ששאלה זו מסקרנת, לא יכול להיות לה מעמד רציני מדי בשיגושיה ההיסטורית, משום שגם אילו נתקיימה פגישה זו, אין כל דרך לדעת כיצד היו הדברים מתגלגלים בהמשכה של שרשרת הצמתים שהייתה נפרשת מאותו רגע ואילך. צמתים אלו היו מחייבים את כל הצדדים לנקוט עוד שורה של הכרעות, בתנאים חדשים אשר לעולם לא יהיו ידועים להיסטוריון, מסיבה פשוטה: הם מעולם לא התרחשו. דווקא במקרה זה, למשל, אפשר לומר בוודאות רבה למדי, כי אין להניח שחוסני זעים לא היה נרצח בידי מתנגדיו, אשר קשרו נגדו קשר מסיבות שלא היו קשורות כלל ועיקר לסכסוך עם ישראל, זמן קצר לאחר שאותה פגישה היפותטית הייתה מתקיימת. קרוב לוודאי שהפגישה עצמה הייתה בסופו-של-דבר פגישה שולית במשמעותה. בצדק מסכם פרופ' רבינוביץ פרשה זו באומרו: '... מן הפרספקטיבה של ימינו נראה כי סרובו של דוד בן גוריון לפגוש את חוסני זעים באפריל 1949 לא הכשיל אפשרות להשיג הסכם בעל השפעה מפליגה על מסלול יחסי ישראל-ערב'.⁵ זו הייתה אפיזודה חולפת, מוסיף רבינוביץ, 'ללא רקע קודם וללא המשך או תולדה של אותה יוזמה'.⁶

כך גם לגבי פרשת המגעים עם ירדן. אבי שליים בספרו על נושא זה טוען כי לו היו הישראלים יותר נדיבים בגישתם אל המשא-ומתן עם נציגי עבדאללה מלך ירדן, אפשר היה בסוף שנת 1949 להגיע להסכם בין ישראל ובין הממלכה ההאשמית.⁷ אכן, גם הקורא בספרו של איתמר רבינוביץ אינו בא על סיפוקו המלא בשאלה מדוע התעקשו

4. רבינוביץ, שם, שם.

5. שם, עמ' 92.

6. שם, עמ' 59.

7. על העדר נדיבות מצדה של ישראל כסיבה לכשלון המגעים ראה אצל אבי שליים:

A. Shlaim (op. cit., note 1), ch. 17

הישראלים בכל הנוגע לשאלות בעלות חשיבות משנית, כגון רוחב הפרוזדור שהסכימו להעניק לירדן כדי לספק לה מוצא אל הים התיכון; הרי הירדנים כבר גאֹתו לווֹתֵר על דרישתם התחילית לסיפוח שטח נרחב יותר מן הנגב לממלכתם וישראל כבר קיבלה את העיקרון שהפרוזדור ימצא בריבונותה של ירדן.

אף־על־פי־כן, מן התאור של רבינוביץ עולה בברור כי לא התעקשות זו של ישראל הייתה הסיבה לכשֶׁלֶון השיחות, שכן ב־13 בדצמבר הצליחו הצדדים, למרות כל הקשיים, לנסח מעין ראשי־פרקים להסכם ולחתום עליו בראשי־תיבות. במהרה התברר שהירדנים לא ויתרו על תקוותם לסיפוח הנגב, ועל כל פנים זו הייתה עמדת הדמות הראשית מטעם ירדן במשא־ומתן, סְמיר א־רִיפֵעי. אפילו המלך עבדאללה עצמו נסוג מהסכמות אחדות שנכללו באותו הסכם. המשא־ומתן בכללותו נתקל בהתנגדות עזה של תאופיק אבו אל־הודא, שהיה באותה עת ראש־ממשלת ירדן, ובהתנגדות של מרבית שריו. גם יש להביא בחשבון את האוכלוסייה הפלשתינית אשר זה לא מכבר הצטרפה בהמוניה לממלכה. המלך, כך מתברר, אף לא זכה לעידוד חד־משמעי מבריטניה הגדולה, פטרוניתו.

לעולם לא נדע מה היה קורה בירדן, אילו בשלב מן השלבים היו הישראלים מסכימים להרחיב את הפרוזדור כדי שני קילומטרים, כדרישת הירדנים, והיו מאפשרים בכך חתימת הסכם בין הנושאים והנותנים. הרי הדברים לא היו מסתיימים בהסכמה נדיבה מצדה של ישראל ואפילו לא בעצם חתימת הסכם⁸ – עבדאללה וכן בן־גוריון היו עומדים בפני רצף של הכרעות נוספות ואין לנו כל דרך לשער מה היה טיבן. סביר יותר שגורמי יסוד – גורמים הקשורים בדעת־הקהל, במערכות מדיניות פנימיות, בעומקם של רגשות השנאה והתסכול של הפלשתינים, ביריבויות בין־ערביות ובאינטרסים של המעצמות – היו מונעים באותו שלב את הפיכתו של הסכם מעין זה למציאות בשטח. ההיסטוריה אינה קוף של מחט שאפשר להשחיל בעדו חוטים דקיקים בשעות כושר אלו או אחרות, אלא היא אריג עבה ומסובך שרק במאמצים ממושכים ותוך תהפוכות חוזרות ונשנות אפשר לעתים לפורמו ולרקום אותו מחדש לפי דגם אחר.

* * *

ההשוואה בין שלוש הפרשות הנידונות בספר מאלפת במיוחד, משום שהיא מבהירה היטב כי סכסוכים עמוקים אינם נפתרים מכוחם של תמרונים דיפלומטיים מתוחכמים אלא מכוחם של אינטרסים ממשיים; לא מידת הנדיבות של צד זה או אחר היא הקובעת את תוצאות המאמצים לפיוס ולפשרה, אף לא מידת האמון או החיבה שהצדדים רוחשים אלה לאלה. קובע את התוצאות צרוף יציב ורציני של שני תנאים הכרחיים: מחד גיסא, ראייה מפוכחת של המנהיגים, המביאה אותם לכלל מסקנה שהשלום עדיף על המשך המלחמה והתקדמות לקראת פשרה משרתת את האינטרסים החיוניים שלהם טוב יותר מאשר המשך הסכסוך; ומאידך גיסא, היכולת של אותם מנהיגים לשכנע את המנהיגים, דהיינו יכולתם לגייס את עמם ואת מדינתם להאמין בהגיון השלום ולהטיל עליהם את מנהיגותם או את שררתם כדי שיקבלו את דין אותה פשרה.

8. ב־1982 התנסה ישראל בהסכם עם לבנון, שלא החזיק מעמד יותר מיומיים.

אפשר להניח כי מלבד מידת הקפריזיות והאקסצנטריות של זעים, היו לו גם 'אינטרסים' ושיקולים אישיים אשר הביאוהו להציע את הצעותיו הדךמטיות. חוסני זעים הציע לא רק להשכין שלום ולקלוט אלפי פליטים פלשתינים בארצו, אלא גם הציע, רתמנא ליצלן, להקים צבא סורי-ישראלי מאוחד שישתלט על המזרח-התיכון – בדיוק כך, לא פחות ולא יותר; גם יתכן שלא כל 'האינטרסים' האלה נחשפו עד כה, משום שמקורות הסי-אי-אי עדיין חסויים ואפשר לשער כי למוסד הביון האמריקני הייתה יד ארוכה בכל האפיזודה התמוהה הזו. יחד-עם-זאת, קשה להתעלם מן העובדה כי למדינה הסורית ולחברה הפוליטית הסורית לכשעצמן ואף לצבאה של סוריה ולראשיו לא היה אינטרס ממשי לחרוג מן הנכונות לסיים את הלוחמה-בפועל. נכונות זו נבעה מרצונם למנוע מבצע ישראלי, שסיכן אותם במפלה חרוצה; ללא הסכם לשביתת-נשק, שעה שכל יתר מדינות ערב כבר חתמו על הסכם כזה וסוריה נותרה לבדה במערכה נגד ישראל, הם חשו עצמם חשופים לסכנה של מתקפה ישראלית.

פרופ' רבינוביץ מתאר יפה את מידת הפרגמטיות שגילה חאלד אל עט'ם, מנהיג סוריה בתקופה שקדמה להפיכת חוסני זעים, כאשר הודיע לפרלמנט בישיבה סגורה, כי 'סוריה לא תוכל להגן על אדמתה אם יתקפו אותה הכוחות הציוניים' – ובכך הצליח לשכנע את עמיתיו וקיבל מהפרלמנט היתר לפתוח לאלתר בשיחות על הסכם לשביתת-נשק עם ישראל. מעבר לכך לא הגיעו, ומשסולק חוסני זעים מן הזירה וההסכם לשביתת-הנשק כבר נחתם, חזרו המנהיגים הסורים במשך כל שנות החמישים והשישים לדבוק בקפדנות קנאית בפרוש המצומצם ביותר של ההסכם שנחתם ולא חרגו אף פעם מעבר לכך.⁹ גם למצרים לא היה אינטרס ממשי לקדם את הסכמי שביתת-הנשק לקראת הסדרים יותר מעמיקים של פיוס, ובמהרה דבקו מנהיגיה אף בנוסחה שטענה כי הסכמי שביתת-הנשק אינם שוללים ממצרים את הזכות לקיים נגד ישראל 'לוחמות' בכל התחומים, למעט ההקפדה על הפסקת-האש לאורך קווי התיחום.¹⁰ עמדה זו לא התגבשה בקרב מנהיגות מצרים בגלל 'החמצה' שישאל החמיצה הזדמנות של רצון טוב, אשר נגלה לפתע מן הצד המצרי והיה קיים כביכול בחודשים הראשונים לאחר חתימתם של ההסכמים לשביתת-הנשק; עמדה זו של המצרים התגבשה כאשר הם התאוששו מהלם התבוסה ונוכחו לדעת שההסכמים לשביתת-הנשק יציבים זמן כדי למנוע את חידוש המלחמה בטרם עת. במצב עניינים זה התבררו יותר ויותר האינטרסים האמיתיים שלהם והם הלכו והתגבשו לכלל מדיניות עקבית ויציבה.

תהליך זה החל כבר בימי 'ועידת' לוזאן, באביב 1949, שבועות מעטים לאחר חתימתו של הסכם שביתת-הנשק הישראלי-מצרי. בשיחה חשאית שלא-מן-המניין הסביר בגילוי-לב עבד אל-מונעם מוצטפא, הנציג המצרי הבכיר, לאליאס ששון, הנציג

9. ראה אצל א' שלו, שיתוף פעולה בצל עימות: משטר שביתת הנשק ישראל-סוריה 1949-

1955, תל-אביב 1987; וכן אצל: N. Bar Yaacov, *The Israeli-Syrian Armistice. Problem of Implementation, 1949-1966*, Jerusalem 1967

10. על הטענות המצריים בעניין זכות הלוחמות, ראה: *Colloque de Jurists Arabes sur la*

Palestine, Algiers 1967; על הוויכוח המשפטי סביב המעבר בתעלת-סואץ, ראה:

J. A. Obieta, *The International Status of the Suez Canal*, The Hague 1960

הישראלי: '... ובכלל, למה לנו עכשיו שלום, השלום רק יאפשר לכם [הישראלים] הנאה כלכלית והתבצרות. ... גורל הפליטים אינו מעניין את מצרים, ... ואולם לכם דרוש שלום, ואם כך, תבואו אתם ותגידו מה יש בפיכם לנו, ... איזה מחיר אתם מוכנים לתת'.¹¹ בשיחתו האחרונה עם נציגי ישראל, לפני שניטלה ממנו הסמכות לקיים אתם מגעים נוספים, חזר מוצטפא ואמר: '... אזור עזה והפליטים שבו אינם בגדר בעיה למצרים ולכן יכולה מצרים להמשיך לחיות עוד שנים רבות במשטר שביתת הנשק.¹² המלך עבדאללה היה הגורם היחיד שהיה לו אינטרס מובהק לקדם את המגעים עם ישראל. מצד אחד עמד בפניו הקושי המדיני והבינלאומי לעפל את הבליעה שבלע בתש"ח וליצב את שלטונו בגדה המערבית, שהוא עמד לספחה לממלכתו. מצד שני השפיעה האמביציה הבלתי-נלאית שלו לקדם את רעיון 'סוריה רבתי' ואולי גם את תקוות השיבה לערש שושלתו בחיג'ז. סיפוח הנגב, יצירת מוצא לים-התיכון וסיפוח רצועת עזה לממלכתו – כל אלה היו עשויים לשרת אותו בשני הכיוונים גם יחד. הוא גם קיווה שהבראת היחסים עם ישראל תאפשר לו לזכות בהשקעות כספיות בינלאומיות ואולי אף תסייע לפתרון הדרגתי של בעיית הפליטים הפלשתינים בדרכים של פיצוי כספי והתדיינות פרטנית.¹³

זו הסיבה לכך שהמגעים האלה היו הרבה יותר רציניים ונמשכו בהפסקות, ממש עד להרצחו של המלך. בהם אף חלה התפתחות ניכרת במהלך המשא-ומתן – אלא שגם כאן השפיעו לשלילה אינטרסים מנוגדים. בסופו-של-דבר המלך לא הצליח להתגבר על ההתנגדות העצומה של ממשלתו, של האוכלוסייה הפלשתינית ושל העולם הערבי בכללותו לכל פשרה ופיוס עם ישראל. כוחו לא עמד לו לשכנע את עמו בחיוניות האינטרס השושלתי שלו והוא נאלץ לוותר ולבסוף אף נפל קורבן לכשלונו זה.¹⁴

* * *

חרף זהירותו הרבה של פרופ' רבינוביץ, אף הוא אינו מצליח להשתחרר כליל מן ההנחה שאופיו של הסכסוך מאמצע שנות החמישים ואילך עוצב בשנים שחיבורו הוקדש להן. הוא מכנה אותן 'השנים הפורמטיביות של הסכסוך'.¹⁵ 'בהעדר התקדמות לקראת הסדר פוליטי של הסכסוך', כותב רבינוביץ, 'התחזקו הכוונות האחרים, שבהם עתיד

11. הפגישה עם עבד אל-מונעם מוצטפא הייתה חשאית, כי גם הוא, כמו כל יתר המשלחות הערביות ל'ועידת לוזן', סרב להפגש עם הישראלים בפומבי. את הדברים ניסח אליאס ששון כתמצית דבריו של מוצטפא והם מובאים אצל רבינוביץ מתוך מסמכי גנוך המדינה, השלום שחמק, עמ' 156.

12. רבינוביץ, שם, עמ' 160.

13. על מניעיו של עבדאללה, ראה ניתוח טוב אצל A. Shlaim (op. cit., note 1), pp. 513-515.

14. בראיון שקיימתי לאחרונה עם ולטר איתן, שאלתי אותו מה הכשיל לדעתו בסופו-של-דבר את המשא-ומתן עם הירדנים, והוא ענה לי בפשטות: 'חולשתו של המלך, שלא העז לפעול בניגוד לרצון עמו ולרצון עמי ערב האחרים'.

15. רבינוביץ, השלום שחמק, עמ' 187.

הסכסוך להתפתח בשנים הקרובות: חרם, החרמה והעדר מגע, הסתננויות וסכסוכים אלימים לאורך הגבולות, חיכוכים ואי הסכמה בכל הנוגע לביצוע הסכמי שביתת הנשק, חששות הדדיים מ"סיבוב שני" של מלחמה והתחלתו של תהליך דימוניזציה הדדי [ההדגשה שלי – מ"ב].¹⁶

האומנם התחיל תהליך הדמוניזציה בשנת 1949? אין כל ספק: הסכסוך הלך והחריף בשנות החמישים והשישים, ובנסיבות אחרות הוא החריף גם בשנות השבעים: אך החרפה זו, מלבד העובדה שהיא הוונה ממרוץ הזמן בעצמו ומהצטברות האירועים והפעילות כשלעצמם, לא נבעה מכשולון המגעים בשנים 1949–1952, אלא להפך: היא עצמה גרמה לכשלונם. רק בהדרגה עיכלו הערבים את מפלת תש"ח, ומשהבחינו בכך שהמלחמה הסתיימה בפועל וצה"ל אינו עומד לחדש את מבצעיו ושוב לא נשקפת להם סכנה מיידית מנחת זרועו, התפנו להרהר במצבם החדש. עתה, במהלך אותם שנים שמחקרו של פרופ' רבינוביץ עוסק בהן, הלך והצטלל הקף הזעם והתסכול שהמלחמה חוללה בקרב ההמונים הערבים בכל אתר ואף בתודעתם של המנהיגים עצמם. אכן, צדק רוני גבאי באומרו כי 'הנסיון שנרכש בתקופה 1948–1951 הראה שהקונפליקט היה עמוק מכפי שסברו קודם לכן. השנאה לישראל התעצמה, והעולם הערבי סירב בכל תוקף לראות בישראל מדינה ריבונית'.¹⁷

אין זה מקרה ששני המקרים יוצאי-הדופן הופיעו בדמותם של נסיך בדואי מהחגיג'ז וגנרל קורדי מחלב, שניהם אנשים שהיו מנותקים מן הנעשה סביבם ונטולי-רגישות לתהליכים המדיניים ששינו את פני המזרח-התיכון לאחר המלחמה האחרונה. שניהם אף שילמו בחייהם בגלל ניתוקם מן המציאות ההולכת ומתגבשת סביבם – אולם תהליכים אלו לידתם בתש"ח וקודם לכן, ולא בתש"ט, בתש"י או בתש"א. המגעים שמתאר רבינוביץ בספרו לא יצרו מציאות חדשה, אלא חשפו מציאות שהתחוללה מעצם הקמתה של המדינה הציונית ועקב 'שואת פלשתיין', גזר-דין היסטורי שהערבים סרבו לקבל במשך ארבעים שנה נוספות.

עקבי בגישתו הזהירה, איתמר רבינוביץ מעדיף לקרוא לספרו בשם השלום שחמק, שם מנוער מכל שיפוט המרמז לאשמת צד זה או אחר, כאילו השלום עצמו הוא אשר חמק ביוזמתו, מבלי שמישהו יוכל לעצור בעדו. אף-על-פי-כן, הקורא בשפע החומר שרבינוביץ עצמו מעמיד לרשותנו אינו יכול אלא להגיע למסקנה שהשלום לא חמק – שכן מראש הוא לא היה שם, כי באותן שנים הוא פשוט לא היה אפשרי. מול גרסתו של רוני גבאי, הטוען שאותן שנים נתנו בידי ישראל 'הזדמנות של פז', שהיא איבדה 'בשל טעויות רציניות בשיקול',¹⁸ רבינוביץ מעמיד את גרסתו של ולטר לקר, הטוען בספרו *The Road to War* כי 'המנהיגים הערבים פשוט סרבו להשלים עם הסטטוס-קוו, שלדעתם הנציח עוול משווע'.¹⁹ נראה כי אף שפרופ' רבינוביץ אינו נוטל לעצמו את

16. שם, עמ' 28.

17. R. Gabai, *A Political Study of the Arab Refugee Problem: A Case Study*, Geneve 1959, p. 339. מובא אצל רבינוביץ, עמ' 181.

18. שם, שם.

19. W. Laquer, *The Road to War*, London 1970, p. 23. מובא אצל רבינוביץ, עמ' 181.

הזכות לפסוק במפורש, התאור שלו מוליך את הקורא להעדיף את גרסת לקר. בשורותיו האחרונות של הספר רבינוביץ מעיר, כי 'נדרשו עוד שני עשורים כדי להגיע לדרגה דומה של נזילות שאפשרה את פריצת הדרך החלקית של שנות השבעים'.²⁰ אכן, השנים 1949–1952 הצטיינו ב'נזילות', אולם הייתה זו נזילות שונה לחלוטין מזו שהשתררה במזרח־התיכון בעקבות מלחמת יום־הכיפורים ושונה עוד יותר מהמצב הנזיל שיצרו האינתיפדה ומלחמת המפרץ. לאחר מלחמת תש"ח שררה נזילות שנבעה ממבוכה ומתהליכי הסתגלות של העולם הערבי למציאות החדשה שיצרה אותה מלחמה. הייתה זו מעין נזילות של מתכת שהותכה מכוחה של התפוצצות ואשר עדיין לא הצטננה ועדיין לא חזרה להתגבש ולהתקשות. מלחמת 1973, מצד שני, התיכה בחומה העצום את גבישי המזרח־התיכון שהתגבשו בשנים שבאו לאחר תש"ח, והמסה הלוהבת הזאת שמרה על נזילותה עד שהחלו התהליכים החדשים שאנו עדים להם היום.

מצב של נזילות חומרים מופיע הן בשעת תהליכי צינון והתגבשות והן בשעת התכה ועיצוב־מחדש – קובעים המגמה, הכיוון והדינמיקה. הנזילות של שנת 1949 נבעה מחיפושים אחר נוסחה חדשה שתמנע מן הערבים מפלה נוספת, אך תמנע את המשך התעצמותה של ישראל ואת התפתחותה לכדי עובדה מדינית בלתי־הפיכה. חשוב היה לערבים בשלב הזה לא לבטל את האפשרויות לגלגול ההיסטוריה אתורנית, ואילו העיקרון שהנחה את המדיניות הישראלית דאז היה הפוך – להבטיח למדינת ישראל התבססות ולהדוף את הסכנות לחידושה של המלחמה בתנאים שהיו מסכנים את עצם קיומה של המדינה.

לעומת־זאת, הנזילות של סוף שנות השבעים ושל שנות השמונים נבעה מן ההכרה של הערבים, תולדתן של ארבע מלחמות נוספות, שאין להשיב לאחור את גלגל ההיסטוריה, והיא נבעה גם מן הנגזר מהכרה זו: נכונות להשלים עם המציאות מבלי לאבד את הכבוד. זה ההבדל היסודי בין 1949 לימינו וזאת דוגמה לסיכון שיש בכתיבה־מחדש של ההיסטוריה מפרספקטיווה של ימינו. היא איננה רק מקנה יתרון של מרחק – היא גם עלולה להפוך בעיוות שיש להזהר מפניו.

20. רבינוביץ, עמ' 190.

דור ודורשיו

מרדכי בר־און

עמנואל סיון, דור תש"ח: מיתוס, דיוקן וזיכרון, מערכות, תל־אביב 1991¹

פרופ' סיון אינו מקל על קוראי ספרו: הוא מכביר עליהם סטיסטיקות, דקדוקי מספרים וחישובי אחוזים וממוצעים; הוא מעמיס עליהם שפע של ציטוטים, בחלקם מרגשים עד דמעות אך רובם חוזרים ודשים בנוסחאות שגורות השופעות פתוס ובנליות; מעל לכל הוא לוכד את הקורא ברשת מתוחכמת ומסובכת של ניתוחים מעודנים ומורכבים של דברים ודיוקם, ולעתים אף דברים והיפוכם, בשיקוף נאמן של מציאות מסובכת ורבת סתירות. הוא הופך בחומר שהוא מטפל בו, חוזר והופך בו ומוצא בו כראוי גוונים ובני גוון רבי פנים ומשמעויות. אף־על־פי־כן, אולי דווקא בשל כך – הספר הזה הוא השג נדיר בהיסטוריוגרפיה הישראלית החדשה. הוא ישאר ללא ספק ציון־דרך וקריאת חובה לכל מי שיבקש בעתיד ללמוד את קורותיה של מלחמת תש"ח ולהבין לאשורן את חוויות היסוד המשוקעות באפוס של מדינת ישראל בדור הראשון לתקומתה.

כהיסטוריון קפדן דבק סיון במטלה שנטל על עצמו ונשאר נאמן לתחום של חומרי הגלם שמחקרו בוחן – ניתוח חוויית השכול של מלחמת תש"ח, המבוסס על חקר המפעלים להנצחת קורבנותיה. בכל זאת, בגלל מספרם הרב של האנשים שמחקרו מוקדש להם – המונצחים והמנציחים (הנופלים, הוריהם, קרוביהם וידידיהם) – ושיעורם בכלל האוכלוסייה באותו זמן, אנו מוצאים את עצמנו בעיצומו של ניסיון נועז לשרטט לא רק ניתוח מעמיק ומפורט של חוויה לאומית נרחבת ומסובכת, אלא גם ניתוח של כלל ההוויה הקולקטיבית אשר התנסתה באותה חוויה.

יתר־על־כן, מעבר לחקר החוויה הזאת סיון מציע לנו גם את חקר דרכם של נושאי ויוצריה של אותה חוויה להבין את משמעותה, לפרשה ולהנחילה לדורות הבאים. אכן, המטלה שנטל על עצמו מורכבת ממעגלים לפנים מעגלים, מרבדים רבדים שלא קל לשרטט אותם בקווים ישרים ופשוטים, ואולי אף אי־אפשר לשרטטם כך מבלי לחטוא לאמת ההיסטורית. גדולת ספרו של סיון טמונה בהצלחתו לחרוג מסטראטיפים מקובלים ולהציג בפנינו רקמה עשירה על כל פניה המגוונות של מציאות סבוכה.

המתודה

ספרו של סיון אינו רק השג הנובע מפיצוחו של הנושא הנחקר אלא הוא גם השג מתודולוגי מרשים. הספר משתמש בשיטות מחקר מודרניות שכבר העמידו שורה של השגים במחקריהם ההיסטוריים של עמים אחרים. בספרות המחקר ההיסטורי הישראלי

1. ברצוני להודות לפרופ' סיון, מורי ורבי, שממנו למדתי הרבה ממעט התבונה המשוקעת בהערות אלו שאני בא להעיר בשולי ספרו.

הוא אחד מהמחקרים המעטים המשתמשים בהן באופן מלא ויעיל. ראשיתן של שיטות המחקר האלה באסכולה שהתפתחה בצרפת עם תום מלחמת-העולם השנייה ונודעה בשם 'Annales'. שלוחותיה התפשטו בדור האחרון וכבשו חלקים נכבדים מן הספרות ההיסטוריוגרפית בארצות המערב. השינוי העיקרי שהנהיגו ההיסטוריונים של ה-Annales קשור בהכרה שההיסטוריה אינה מסכת של ארועים ומעשים שמלכים, מצביאים או ראשי-ממשלות מחוללים, אלא היא מתהווה מן המתרחש בקרב העמים על כל שדרות אוכלוסייתם. לכן, כדי להבין את ההיסטוריה, יש למצוא את התשובות לשאלות כגון מי הם האנשים מן השורה שהיו באופן בלתי-אמצעי מושאיהם או נושאייהם של הארועים ההיסטוריים, מה היו חוויות חייהם, מה היה דיוקנם הקולקטיבי וכיצד התבטאו אצלם תהליכים של שינוי חברתי. שאלות כדוגמת אלה דורשות מתודות מחקר שונות לחלוטין מהמתודות של דרך-המלך ההיסטוריוגרפית, אשר הובילה את רוב ההיסטוריונים מאז ימי לאופולד פון-רנקה אל בתי-גנזים של בתי מלוכה ומשרדי חוץ.² גישה חדשה זו הולידה בין השאר גם את מה שקרוי 'היסטוריה כמותית', אשר גם סיון משתמש בחלק מן השיטות שלה בספרו.³

ההיסטוריונים החדשים נוטלים את חומרי הגלם למחקריהם ממאגרים פרוץ-איים למדי, כגון המשרדים של מרשם הקרקעות, רישומי פטירות ולידות הנשמרים בגנזיהן של כנסיות נידחות, אוספי הצוואות שנשמרו במשרדיהם של נוטריונים פרוכניציאליים ונוסחי האבל שנחקקו על גבי מצבות בבתי-עלמין מרוחקים. מתוך חומר יומיומי ואפרורי זה ולעתים קרובות בעזרת שיטות ניתוח ומחקר של מדעי החברה והכלכלה, הצליחו ההיסטוריונים לשרטט דיוקנים מפורטים של קהילות, של כפרים וערי שדה ואף של חברות ודורות שלמים ולהסביר באמצעותם את התהליכים ההיסטוריים שמלכים ומצביאים פעלו בתוכם ומתוכם. על-פי גישה זו, אפשר ללמוד רבות מן העיון בשרידי העקבות שהשאירו אחריהם פשוטי עם. עיון זה מאיר עיניים יותר מאשר פשפוש בתיקים עבים של אגרות דיפלומטיות מצוחצחות שהחליפו ביניהם שגרירים מהודרים ואפילו יותר מבחינת הצהרותיהם החגיגיות של מלכים ומנהיגי עמים.⁴

במיטב המסורת הזו הגיש לנו פרופ' סיון ספר על מלחמת תש"ח מבלי ששמו של דוד בן-גוריון יוזכר בו אפילו פעם אחת (השג מרשים כשלעצמו). הוא גם אינו מתעניין במהלכים הצבאיים או המדיניים הקשורים באותה מלחמה או במעלליהם של מפקדים דגולים. לעומת-זאת הוא מצליח לשרטט דיוקן קולקטיבי מפורט של הדור אשר נשא את

2. סקירות טובות על התפתחויות בחקר ההיסטוריה בדור שלאחר מלחמת-העולם השנייה מצויות ב-'*Daedalus: Historical Studies Today*, Winter 1971; עיין גם ערך: 'Historiography', *Dictionary of the History of Ideas*, II, New York 1973, pp. 497-498

3. ראה סקירה ממצה וביקורתית של F. Furet, 'Quantitative History', *Daedalus*, op. cit., pp. 151-167

4. עבודתו הקלסית של לרוֹאֶה לְדִירִי על איכרי לנגדוק בימי הביניים עושה שימוש נרחב במחקרים רבים אשר שאבו ממקורות כאלה. ראה: E. K. Le Roy Ladurie, *Les Paysans du Languedoc*, Paris 1969

המלחמה על כתפיו ואף עוצב במהלכה. בחקר ההיסטוריה המודרנית נוהגים לכנות גישה זו בשם 'פרוזופוגרפיה' (פרוזופון ביוונית משמעו פרצוף, דיוקן). בראשית צעדיה נסמכה הפרוזופוגרפיה בדרך-כלל על חקר המוצא והרקע המשותף של קבוצות עילית,⁵ אולם סיון מרחיק לכת ודולה מידע רב ומשכנע מתוך מאגר המידע העצום האצור במפעלי ההנצחה השונים, ובעזרתו הוא מצליח לשרטט לא רק את הדיוקן של קבוצות העילית אלא גם את דיוקנן של קבוצות-משנה חשובות ואפילו את דיוקנן של קבוצות שנשארו בשולי תודעתו של הדור.

מבחינה זו ספרו של סיון שייך למה שלורנס סטון (Stone) מכנה 'האסכולה הסטטיסטית' בחקר הפרוזופוגרפיה.⁶ אסכולה זו עוסקת בחקר של קבוצות בני-אדם גדולות מאוד, ומנסה לחקור אפילו את מלוא המגזם האנושי בחברות שלמות. את שיטות החקירה שהסוציולוגים מפעילים לגבי החברה בת זמנם, היסטוריונים אלו מיישמים לשם שחזור פניהן של חברות בדורות קודמים. מטבע הדברים, מצאי הנתונים על השכבות הנמוכות ועל פשוטי עם הוא דל, טוען לורנס סטון, לעומת החומר המעיד על קבוצות העילית, שהן תמיד בעלות רמה גבוהה יותר של ארטיקולציה והמסדים רושמים את ענייניהן ביתר פרוט ותכיפות. כעיה זו עמדה גם בפני עמנואל סיון, והוא אף היה מודע לה היטב, שהרי מי שמסתמך בעיקר על ספרות הנצחה נאלץ להקדיש תשומת-לב עודפת לאותו חלק באוכלוסייה שהיה מצוי בעולם הספר ושלט היטב בעברית.⁷ מתוך רגישות למכשלה אפשרית זו, סיון מצליח לאזן את תאורו באמצעות פרקים מיוחדים שהוקדשו לתת-קבוצות אשר עלולות היו לצאת מקופחות בתאורו כשם שיצאו מקופחות בתודעת הדור ההוא, אשר שאב את דימויו במידה רבה מן הספרות ומן התאטרון.

בשילוב מתמיד של ציטוטים נרחבים מתוך שפע חוברות ההנצחה עם נתונים סטטיסטיים, סיון מצליח לא רק 'להרטיב' את החומר הכמותי היבש בתובנות חיות ורוטטות הנחשפות בביטוי הספונטני של האבלים 'הנזכרים', אלא אף מביא לידי מיצוי מרחיק-לכת מתודה אשר מעצם טבעה כרוכה בקשיים ובמגבלות שאין מנוס מהם. באמצעות הרכבתו של רובד הזיכרון הסובייקטיבי על רובד הדיוקן האובייקטיבי, סיון כולל בתאורו ובניתוחו גם עיון בדעות, באמונות ובערכים – גורמים שאי-אפשר לכמת אותם בקלות ובדרך-כלל נוהגים לחזור אל תוכם באמצעות שיטות בלתי-מדויקות של אינטואיציות והמחשות.

5. העבודה הקלסית בתחום זה היא מחקרו המפורסם של נמיר: Sir L. Namier, *The Structure of Politics at the Accession of George III*, London 1957; ניסיון דומה עשה בארץ ד' זמיר, אלופים ופוליטיקה כצה"ל, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב (לא פורסמה).

6. ראה מאמר של לורנס סטון המסכם את בעיות הפרוזופוגרפיה: L. Stone, 'Prosopography', in: *Daedalus* (op. cit., note 2), pp. 46-79

7. סיון תולה חלק מהווצרותו של הדימוי הסטראוטיפי (מה שהוא מכנה בשם 'מיתוס') ועל כך להלן) בפרסום הכרכים של גילי אש המכילים מכתבי הנופלים. לדבריו הפרסום 'מותיר את הרושם שהנופלים היו הטובים שבטובים'. סיון, שם, עמ' 123.

פני הדור

מחקרו המעולה של סיון מספק תימוכין לדעה ששיטות מחקר חדישות אלו מסוגלות להיות מכשיר יעיל לבחינת אמיתותן של הנחות ולברור מחלוקות, אך קשה להן למצות את כל הבטיחה של התופעה ההיסטורית. נביא כאן רק דוגמה אחת המבליטה מגבלה זו. מחקרו של סיון מגלה לנו בצורה משכנעת, כי השתרשה טעות בדימוי המקובל על שיעורם של בני הארץ וחניכיה בכלל הנופלים במלחמת תש"ח. בדיקה כמותית מגלה, כי הייתה הפרזה בעניין זה לגבי הקבוצה שסיון מכנה 'דור בארץ', דהיינו כל אותם אנשים אשר נולדו בארץ או הגיעו אליה לפני מלחמת-העולם השנייה, ולכן זכו, כמו 'הצברים' ילידי הארץ, להקשה בגילים פורמטיוויים למערכות החינוך שהתקיימו ביישוב היהודי בארץ-ישראל. לפי ממצאיו של סיון, קבוצת 'דור בארץ' לא חרגה, מבחינת שיעורה בין הנופלים בקרב, מעבר לשיעורה בכלל האוכלוסייה. לעומת-זאת, קופחו בזיכרון הקולקטיווי העולים החדשים שהגיעו ארצה בשנים 1940-1947 (להבדיל מאנשי גח"ל, שעלו ארצה בשנת 1948 והם קבוצה שסיון מסוג בנפרד); עולי 1940-1947 נשאו בעול לא פחות מן הוותיקים, אך הוזכרו מעט. סיון קושר תופעה זו עם עולם הדימויים בספרות ההנצחה ואף בספרות היפה ובתאטרון של 'דור הפלמ"ח' שהובלטה בו באורח בלתי-פרופורציוני דמותו של הנער הישראלי השורשי.⁸ סיון אינו מאשים את המתכרים ואת העורכים של ספרות זו בעיוות זדוני. הוא רק מציין כי מדרך הטבע, כשורת השיר המפורסמת של המשוררת רחל, 'רק על עצמם לספר ידעו' ולכן קופחו האחרים.

האומנם כה פשוטה הייתה התופעה הזו? סיון עצמו מציין כי שיעורם של הצברים וחניכי הארץ בכלל הקצינים שנפלו בקרב היה רב במיוחד (9.9 אחוזים מבין הצברים ו-10.5 אחוזים מבין העולים חניכי הארץ). האם לא יתכן שבדיקה באמצעות כלים נוספים הייתה מגלה לנו, כי בין המפקדים בדרגים הלוחמים, כעיקר בין מפקדי המחלקות ומפקדי הפלוגות ובמיוחד בחלקה הראשון של המלחמה, עד להפוגה הראשונה, גדול עוד יותר שיעור הנופלים בני 'דור בארץ'? ואם אכן כך הוא הדבר, האם לא היה בכוחה של עובדה זו לעצב דימוי מבוסס, בדבר בני 'דור בארץ' אשר נשאו בחלק הארי של המנהיגות שהוליכה את העם בקרב?⁹

יתר-על-כן, אבחנות סטטיסטיות מסוגלות לשבור סטראוטיפים מוטעים, אך גם הן עצמן אינן נמלטות מאותו גורל, משום שגם הן, באורח בלתי-נמנע, יוצרות סטראוטיפים, ולו גם מפורטים ומדויקים יותר. לאיזו קטגוריה היה סיון משייך את רב-אלוף דוד אלעזר? הוא עלה ארצה בשנת 1940, בעיצומה של מלחמת-העולם

8. בשנות החמישים עלו על הבימות השונות מחזות שונים המתארים את 'דור תש"ח' כשבמרכזן דמות של 'צבר גיבור'. הבולטות בהן היו 'בערבות הנגב' של יגאל מוסינזון, 'הוא הלך בשדות' של משה שמיר ו'הם יגיעו מחר' של נתן שחם.

9. לתופעה זו יכול להיות הסבר פשוט: כל מפקדי המחלקה ובוודאי מפקדי הפלוגות ששרתו עד להפוגה הראשונה היו חניכי קורסי המ"מים של 'ההגנה' וקורס הקצינים הראשון של צה"ל, שהתקיים בחורף תש"ח. קורסים אלו אוכלו כמעט באופן בלעדי באנשי 'דור בארץ'. מחקר פרופוגרפי מפורט של קבוצות אוכלוסייה אלו היה שופך אור נוסף על הסוגיה.

השנייה, ולפי נתון זה והקטגוריות של סיון יש לשייכו לקבוצת 'העולים החדשים'; אך מי שיעיין בספרו של חנוך ברטוב, יגלה במהרה שרמת הטמעותו של 'דור' בחברה היישובית ובתרבות העברית הייתה מושלמת עד כדי כך שקשה היה להבחין בינו ובין שאר המפקדים בפלמ"ח והוא התנהג ונראה לאחרים כמו 'צבר' לכל דבר.¹⁰ יתכן שנחוץ היה לחלק את האוכלוסייה הנחקרת בחלוקה עוד יותר מפורטת וזו הייתה חושפת בפנינו ביתר הרחבה וביתר דיוק את ההשפעה שהייתה לחינוך הארץ-ישראלי, ובעיקר לחינוך בחברות-הנוער הקיבוציות, על סיכוייו של הלוחם לחוות את מלחמת תש"ח בתפקידי פיקוד ואף להופיע בעיני הדור כמו מי ש'הלך בשדות' ו'נולד מן הים'. יתכן אפוא שראיית בני הדור ההוא את עצמם צופנת אמת אובייקטיבית, חרף היותה סובייקטיבית, ויש להביאה בחשבון אם ברצוננו לשרטט את דיוקן הדור באופן מלא.

מיתוס?

כדרכם של מחברים אחרים שחקרו בשנים האחרונות את תולדותיה של מלחמת תש"ח, נזקק גם עמנואל סיון בהרחבה ובהבלטה למונח 'מיתוס'. האומנם המונח הזה מתאים לתופעה שסיון מנסה לתארה בפנינו? במקורו אי-אפשר היה להבין את המושג 'מיתוס' שלא בהקשר הדוק לעולמן של הדתות,¹¹ אך הוא חולן כבר במהלך המאה התשע-עשרה, כמו מושגים רבים שהתרבות המודרנית ירשה מתחומים שהיו קודם-לכן מחוזה הבלעדי של האמונה. תהליך זה היה מלווה במאמץ אינטלקטואלי לנפץ מיתוסים דתיים מיושנים, והמושג 'מיתוס', אשר בתחילתו תאר אמת שאין אפשרות ואין גם צורך להרהר אחריה ולהוכיחה, מאחר שהיא מבוססת על אמונה בלתי-מעוררת, נהפך למונח המתאר מערכת של אמונות ודעות שאפשר לפקפק באמיתותן או לפחות אין לשאלת האמת כל רלוונטיות למידת תקפותו;¹² כלשון עורכי האנציקלופדיה העברית: 'מושג המיתוס התגלגל] מ"סיפור אמת" ל"סיפור בדים".¹³

10. ראה: ח' ברטוב, דדו: 48 שנה ועוד 20 יום, תל אביב 1978.

11. ההגדרה הבסיסית של אנציקלופדיה בריטניקה אומרת: 'Myth ... indicates one form of religious symbolism', *The Encyclopedia Britannica*, vol. 12 of the Macropedia, Chicago 1973-1974

12. בראשית המאה העשרים סבר וילהלם וונדט (Wundt), בספרו *Mythus und Religion*, שעידן התבונה הפך את האמונה במיתוסים לנחלת העבר, אך בערך באותו זמן ג'ורג' סורל משתמש במונח באופן חדש ומרחיק-לכת כאשר הוא מדבר על 'המיתוס של השביתה הכללית' במובן של רעיון או אוטופיה שעליהם להתממש בעתיד. מבחינת סורל מיתוס אינו אלא ביטוי וגיבוש של *Collective Conscience* שאינו קשור בהכרח במציאות האובייקטיבית.

13. השימוש במונח 'מיתוס' שאוב מן המונח היווני Mythos, המציין 'דבר' או 'הגד' שאין עליו עוררין ואין אפשרות אף אין צורך להוכיח את אמיתותו, לעומת המושג Logos, המציין גם הוא 'דבר' או 'הגד', אלא שתקפותו של זה ניתנת לדיון ואף טעונה הוכחה במונחים של האמת המציאותית. הציטוט לקוח מן האנציקלופדיה העברית, כג, ירושלים ותל אביב תשל"ג, עמ' 407.

גם אם נרחיב ביותר את תחולת המושג, נראה שהשימוש שנעשה בו לאחרונה בדיוני ההיסטוריונים שלנו הוא שימוש רופף המערפל את הדיון יותר מאשר תורם להבהרתו. חוששני שכמקרה הזה קרה גם לעמנואל סיון. מצענו קצר מלהפנס לעובי הקורה ולדון בגלגולי המושג 'מיתוס'. נסתפק כאן רק בהתייחסות ביקורתית לדרך השימוש של סיון במושג זה. הוא מציג ארבעה 'מיתוסים' שאת התאמתם למציאות הוא מבקש לבדוק:

- א. 'מיתוס הצבר', אשר שימש כ'מגש הכסף עליו נתנה לנו מדינת היהודים';
- ב. 'מיתוס הנשים בקו האש', אשר תלקו כביכול חלק כחלק את מעמסת הסיכון והקרוב;
- ג. המיתוס בדבר 'קטל האליטות', הטוען כביכול שמלחמת השחרור חיסלה את מיטב הנוער וגזלה ממדינת ישראל הצעירה פוטנציאל חשוב של אליטות חברתיות ואינטלקטואליות;
- ד. מיתוס שכנגד בדבר מגויסי הגח"ל, אשר נשלחו כביכול הישר מן האונייה והושלכו אל שדות הקטל כצאן לטבח.

אני מבקש לטעון שכל ארבע הטענות שסיון מונה לא הגיעו לדרגת 'מיתוסים' ולא חרגו מגדר של דימויים סטראוטיפיים טבעיים ובלתי־נמנעים, שנעשו מקובלים פחות או יותר ובחלקם אף היו מבוססים על מידה לא מבוטלת של אמת אובייקטיבית, כפי שסיון עצמו מראה לנו.

כדי שמערכת של דעות ואמונות תצדיק את הכינוי 'מיתוס', נחוצים שלושה תנאים: א. יש קשר רופף בלבד בין הדעות והאמונות ובין האמת האובייקטיבית; ב. הקשר לאמת רלוונטי לנטייתן של הבריות לאחוז או שלא לאחוז בדעות ובאמונות האלה; ג. האמונות נשענות על סמכות של מעין־קדושה, ואי־אפשר לערער את הסמכות הזו, מפני שרוב גורף מחברי הקהילה שותף לאמונות או מפני שהמסד מסוגל לאכוף אותן ולהקנות להן מעמד חסין שכזה; ד. לדעות ולאמונות יש תפקיד מרכזי בגיוסם של האזרחים לתמיכה במטרות הקולקטיביות של הקהילה ובעיצוב זהותם הקולקטיבית, ומהיותן בעלות תפקיד כזה, יש להן פונקציה פוליטית ולא רק חינוכית.¹⁴

לא כל מסכת אמונות וסטראוטיפים מגיעה לדרגה של מיתוס, אם־כי ברבות השנים עשויה מסכת כזו להיות לחלק ממיתוס. סטראוטיפים הם בדרך־כלל כלי היוריסטי המסייע לאנשים להבין את משמעותם של ארועים חשובים ולהכניס סדר בהכרתם את המציאות. דימויים סטראוטיפיים הם גורם הכרחי – אי־אפשר להמנע מהם כמעט בכל תקשורת בין בני אדם. דימוי סטראוטיפי רגיל נבדל ממיתוס בכך שאין לו תפקיד פוליטי אפריורי והוא איננו מיועד מלכתחילה לכונן את התנהגותם של אנשים, אף כי בסופו־של־דבר יתכן שהוא יכונן את התנהגותם. הדימוי הסטראוטיפי הרגיל אינו אלא

14. ראה ניסוחו התמציתי של אנרי אטלן: 'Nous entendons par mythe non pas l'illusion de la fable, mais l'expression la plus authentique de la fonction organisatrice spécifique et identificatrice que caractérise une société'. H. Atlan, *Entre la cristal et la fumée*, Paris 1972, p. 241. הסוציולוג האמריקני רוברט בֶּלָה אומר: 'In using the word "Myth" I do not mean to suggest a story that is not true. Myth seeks rather to transfigure reality so it provides moral and spiritual meaning to individuals and societies'. R. Bellah, 'Civil Religion', in: *Daedalus*, Winter 1967

ביטוי בלתי־נמנע למגבלות האימננטיות של החשיבה האנושית.¹⁵ מיתוסים בנויים על דימויים מוכללים בעלי מעמד סימבולי, אך דימויים ואף סמלים לכשעצמם מצטרפים לכלל מיתוס רק כאשר הפונקציה החברתית שלהם נהיית דומיננטית. במלים אחרות: הם מצטרפים לכדי מיתוס רק כאשר התפקיד 'החינוכי' שלהם נהפך לגורם מרכזי ולכלי המשמש את החברה ואת הממסד השולט בה לעיצוב הזהות־העצמית של החברה ולגיוס ההמונים; כלשונו של בידני: 'Myth objectifies and organizes human hopes and fears and metamorphosizes them into persistent and durable works'.¹⁶

גם מלחמת תש"ח הולידה 'אמיתות' אחדות שהייתה להן פונקציה מדינית ושלטונית. במהרה הן גם היו ל'אמת שאין עליה עוררין', והממסד וכן העיליות הרחבות יותר השתמשו בהן רבות כדי 'לחַנֵךְ' את הציבור.¹⁷ אני מתכוון לטענות כגון הטענות שמלחמת תש"ח הייתה מלחמת דוד בגלית, מעטים נגד רבים; שהמלחמה היא הייתה תוצאה של התקפה זדונית של הערבים, ואילו היהודים כל כוונתם הייתה אך ורק להגן על קיומם; או הדבקות בגרסה כי האשמה בהוצרות של תופעת הפליטים הפלשתינים מוטלת כל־כולה על הצד הערבי, משום שהם לא גורשו אלא נמלטו בהוראת מנהיגיהם. הרוגז הרב שמעוררים לאחרונה היסטוריונים רוויזיוניסטים אחדים, המנסים לערער על מוסכמות אלו, מדגים היטב את מעמד הקדושה שניסו להקנות להן. בשנות החמישים ענה מעמד הקדושה הזה לצורך חיוני, שכן מדינת ישראל נאבקה קשות כדי לשמור על השגיו תש"ח ולהתמודד עם גלי ההגירה העצומים ונחוץ היה לחסן את אמונת העם ב'צדקת המאבק'.¹⁸

'המיתוסים' שסיון מטפל בהם כלל אינם מיתוסים גם לפי השימוש המרחיב במושג, הרווח כיום; שהרי מידת האמת בסטראוטיפ של 'מגש הכסף' (בגרסתו המורחבת, החלה על 'דור בארץ') מתאשרת גם במחקרו של סיון עצמו, ואילו את מידת העיוות הטמונה בו לגבי 'העולים החדשים' אף סיון אינו תולה במניפולציה שנועדה לשךת אינטרסים, אלא במגבלת יכולתם של בני הדור, שידעו לספר רק על עצמם. מדוע לא לראות כאן דימוי

15. על הפונקציה החברתית של סטראוטיפים ראה: R. Brown, *Social Psychology*, New York 1965, ch. 4, pp. 172-189

16. D. Bidney, 'Myth, Symbol and Truth', in: Th. Sebeok (ed.), *Myth: A Symposium*, Bloomington 1958. ליבמן ודון־יחיא המביאים ציטוט זה בספרם על הדת האזרחית בישראל מייחסים לרמת המיתוס רק מוטיבים מרכזיים כגון פרשת תל־חי, אגדת מצדה, מצור ביתר ודמותו של בר־כוכבא. ראה: Ch. Liebman & E. Don-Yehiya, *Civil Religion in Israel*, Berkeley 1983

17. נראה כי ניתוח מעמיק של נאומי בן־גוריון ונאומיהם של מנהיגים אחרים מן הממסד הישראלי בראשית שנות החמישים היה חושף בפנינו טוב יותר את האלמנטים המניפולטיביים הקשורים במאמץ לרקום 'מיתוסים'.

18. על הפונקציונליות של 'מיתוסי תש"ח' ראה: מ' בר־און, 'מבט שני לאחור – רוויזיה בהיסטוריוגרפיה של מלחמת תש"ח וראשית המדינה', יהדות זמננו, 6 (תש"ן), עמ' 89-116.

עממי, הנסמך על תחושה עמומה אך מדויקת למדי בדבר המציאות כפי שאכן הייתה? נכון שדימוי זה היה לבנה חשובה בעיצוב זהותו של הדור ואולי גם שימש מעין 'role model' ומושא להזדהות של בני העליות החדשות,¹⁹ אך פונקציות כאלה יכולות גם לנבוע מדימויים סטראוטיפיים 'תמימים' והמושג 'מיתוס' מוסיף להם ממדים שלא לעניין. יתכן שדימוי 'מגש הכסף' שימש את הדור בעיצובה של זהותו העצמית, אך אין הוא עומד בתנאים האחרים ההופכים סטראוטיפ למיתוס: הזיקה בינו ובין האמת האובייקטיבית אינה רופפת; אין להניח שהוא היה מתקבל לולא היה קשר כלשהו בינו ובין המציאות ובוודאי שאין לדבר במקרה זה על 'סמכות של מעין קדושה' והמסד לא השתמש בו כדי לאשש את סמכותו ואת 'יכולתו לשלוט על דעת המאמינים'.

את הגרסה בדבר קורבן השווא של אנשי הגח"ל סיון עצמו מתאר כניסיון שהצליח רק בחלקו לטעון טענה שהייתה בבחינת דגל שהונף תוך כדי מרד ספרותי של מיעוט אנטי-ממסדי נגד סופרי 'דור הפלמ"ח', אך טענה זו לא נהפכה כמובן למיתוס חדש, אם-כי עדיין יש לגרסה זו מהלכים בחוגים מסוימים, המנסים לנצלה כדי להמשיך ולהכתים את מנהיגותה של תנועת העבודה.

כמו במקרה של דימוי 'מגש הכסף', גם את הדימוי 'נשים בקו האש' אפשר להסביר בהסבר 'תמים' יותר, ואין הכרח להזדקק למונח 'מיתוס'. מקומן של נשים במלחמת השחרור ובעיקר בתחילתה הרשים באורח מובן למדי את בני הדור: סיון מצטט כמה וכמה ביטויים חגיגיים, בעיקר מפי פעילות של תנועת הנשים, שתפקידן הציבורי היה לפאר ולרומם את בנות מינן. הן טענו טענה מרחיקת-לכת כאילו היה שוויון מלא בנשיאת הנטל, אולם טענות כאלה מעולם לא היו אמינות, משום שהדימוי הציבורי היה הרבה פחות יומרני. הציבור התפעם מן העובדה שנשים אכן שרתו אצלנו ביחידות קרביות, אם-כי בתפקידים לא-קריביים. זה לא היה מקובל בצבאות סדירים (להבדיל מצבאות פרטיזניים ועממיים). נשים לא מעטות אף נחשפו ישירות לקו האש בראשית המלחמה – בשירות, בקיבוצים ובערים המעורבות (סיון מציין בצדק שחשיפה זו הייתה יותר נחלתן של נשים אזרחיות שגרו באזורי התפר בין הצדדים הלוחמים). לא כל דימוי הנובע מרושם לאומי עז חייב לקבל את אישורו בסטטיסטיקות מדויקות. דברים יוצאים מגדר הרגיל עשויים להרשים את תודעת הדור גם אם הם ארעו במיעוטם של המקרים ועדיין תהא בהם מידה לא-מבוטלת של אמת ושל חשיבות. גם בעניין הנשים, כמו בעניין הצברים, אנו נתקלים בדימויים הנובעים מהסתכלות עממית במציאות עצמה. הדימוי אינו משקף את האמת על דיוקה, אך האמת רלוונטית בהחלט לדרך התגבשותו.

בפרשת 'קטל האליטות' נחשפת החולשה העקרונית ביותר בטיעונו הכולל של סיון בעניין המיתוסים: סיון טוען כי 'אחד המיתוסים החשובים של מלחמת העצמאות [הוא שהיא הייתה] מלחמה בה נקטלו האליטות העתידות של הישוב העברי',²⁰ אולם הוא

19. אם יש מקום לדבר על מניפולציה, נראה שהמדובר בנסיונות של מפ"ם וחוגים תרבותיים סביב השבועון משא, שהיו באותה עת גורמים אופוזיציוניים מובהקים וניסו לשמר את תהילת עברם בעידן שהצמרת השלטונית עסקה בו בגיבושה של העלייה החדשה.

20. סיון, עמ' 103.

מביא רק ציטוט נדיר למדי של ישורון קשת (המשמש מוטו לאותו פרק) ומאזכר בהערת שוליים מראי-מקום אחדים, שרובם אֶזוֹטְרִיִּים למדי;²¹ אותן מובאות מבטאות באורח טבעי את תחושת האבל על אחדים מבין הנופלים, שגילו כשרונות בולטים כבר בצעירותם, והקרובים להם מככים את אובדנם בהדגשת הצער על כְּשֻׁרונם ששוב לא יבוא לידי מימוש²² – אולם למעט מובאות אלו, סיון איננו מביא סימוכין מספקים לטענתו בדבר קיומו של מיתוס מעין זה. אומה ששכלה 5 אחוזים מכל צעיריָה בגילים 17 עד 25, שכלה ללא ספק גם בעלי כְּשֻׁרונות רבים. אפשר להניח כי לפחות אחדים מבין הנופלים היו פועלים בקרב האליטות של ישראל, אילו שרדו, והיו מגלים הֶשְׁגִי מנהיגות וְהֶשְׁגִים אינטלקטואליים חשובים בהמשך דרכה של המדינה. לכן תחושת האובדן מוצדקת, גם אם מדובר באחוזים מצומצמים, אך האומנם סבר מישהו ברצינות שאצלנו דוֹבֵר על Lost Generation, על משקל האמירה שרווחה באנגליה לאחר מלחמת-העולם הראשונה?

כדי לנפץ מיתוסים או אף כדי לנתחם בלבד, חייב החוקר קודם כל להוכיח שהם אכן קיימים, אך מאחר שדיון זה חרג אל מחוץ לתחום של חומרי הגלם שסיון עסק בהם, נמצא שהוא מתבסס על השערה סטְרֵאוֹטִיפִית לא מוכחת בדבר קיומם. יתכן שיש כאן מקרה של 'מיתוס בדבר קיומו של מיתוס', אם ארשה לעצמי לרגע להשתמש במונח באותה מידה של רפיפות ועמימות המאפיינת את שימושו השכיח כיום. שמו של הספר מצהיר שהוא מבקש לטפל בשלושה עניינים: במיתוסים, בדיוקן של אותו דור ובזיכרון הקולקטיבי שלו. הדיוקן והזיכרון זוכים למחקר ולניתוח מרשימים ומשכנעים, אבל המיתוס לא זכה לטיפול דומה.

דוריות

שאלה מרתקת אחרת העולה מתוך העיון בספרו של סיון קשורה במונח 'דוריות'. רוב המלומדים העוסקים בחקר 'הדוריות' מתחילים את דיונם בניסיון להתמודד עם האבחנות המבריקות שהציע לפני כחמישים שנה הסוציולוג הגרמני קרל מְנֵהִים (Mannheim) במאמרו המפורסם 'לבעיית הדורות'.²³ מנהיים משייך את מושג 'הדוריות' לתחומי הסוציולוגיה של הדעת וההיסטוריה האינטלקטואלית, משום שאנו עוסקים בהקשר זה באופן מובהק בקונסטרוקט של דימויים ולא במציאות ביולוגית, שהרי אין דור שבניו נולדים באותה שנה ונעלמים מן הבמה ביחד. מבחינה ביולוגית, למושג 'דור' אין משמעות מעבר לציון גילם ההשוואתי של אנשים. כאשר מדברים על 'דור' בתוך הרצף הבלתי-פוסק של לידות ופטירות, מתכוונים לכך שקבוצות של אנשים, הכוללות בדרך-כלל אנשים מעשרה ואף מעשרים שנתונים, חוו במשותף 'חוויה דורית' שהרשימה אותם ועיצבה את עולמם ואת תגובותיהם התרבותיות, האיֶדְאוֹלוֹגִיות ואף הפוליטיות. בני אותו דור יכולים להבחין בעובדה זו בשעת מעשה והיא תבוא לידי ביטוי

21. שם, הערה לפרק שביעי, עמ' 263.

22. כך, למשל, לגבי טוביה קושניר, ג'ימי (שמי) ויצחק זמיר.

23. K. Mannheim, 'The Problem of Generations', in: K. Mannheim, *Essays on Sociology of Knowledge*, London 1972

בתודעתם הקולקטיבית: היא גם עשויה להתאבחן בהערכת משקיפים לאחר מעשה. הסוציולוגית הצרפתייה אני קרייגל מגדירה את 'קונצפט הדוריות' כמונח העוסק 'בקצב השינויים החברתיים' הנערכים סביב ארועים דרמטיים הדוחפים את תהליכי השינוי קדימה.²⁴

המושג 'דוריות' הוא מעצם טבעו מושג אליטיסטי, מאחר שהוא כולל סלקציה בלתי-נמנעת של קבוצות אנושיות וכן של ארועים וחוויות שהם סימני ההשתייכות הדורית. תמיד נבחרים רק חלק מארועי הדור לביטוי זהותו היחודית: מתקיימת מניה-וביה גם סלקציה בקרב בני אותו דור ביולוגי, על-פי קרבתם, השתתפותם וחשיפתם לאותם 'ארועים מזהים'. אחד מהשגיו של פרופ' סיון נעוץ בהצלחתו להרחיב את הסלקציה ולהציג לפנינו מגוון גדול הרבה יותר של בני דור תש"ח. אף-על-פי-כן, גם סיון עצמו לכוד באופן בלתי-נמנע בתהליך של סלקציה, אפילו מכוח ההגדרה של המדגם שהוא-עצמו אימץ, מאחר שהוא עוסק בנופלים ובאנשים שנחשפו לסכנות הגופניות של המלחמה; הרי 'דור תש"ח' כלל גם משתמטים, נוער שברח לחוץ-לארץ, ג'ובניקים (בלשון הדור) שהעדיפו 'להשאר על הכלים' ושאר צעירים אשר במכוון או במקרה לא נחשפו למוראות המלחמה. אף-על-פי-כן, לפי מיטב המסורת של קרל מנהיים, גם סיון מיחד את המונח 'דור תש"ח' לאותה חבורה של כמה רבבות לוחמים אשר נשאו את המלחמה על כתפיהם. אפילו סיון, ככל שירחיב את היריעה, אינו מסוגל להתחמק מן התופעה הבלתי-נמנעת הזאת והוא יוצר למעננו תדמית, מתוקנת אומנם, של מה שאני קרייגל מכנה 'אליטה הכופה על תפיסותינו מודל' (A paradigmatic representation).

אנו מבחינים בין 'העליות' השונות בסיפור של תולדות הישוב קודם להקמת המדינה, ובזאת אנו משרטטים מעין שכבות 'דוריות' אשר הונחו שכבה על גבי שכבה ויצרו ביחד את החברה היהודית החדשה בארץ-ישראל. אומנם הבדל הגילים בין 'העליות' אינו כה גדול, אבל כל אחת מהן היא 'דור' מסוים, משום שכל 'עלייה' הביאה עמה חוויות-מוצא יחודיות ולכן גם היה לה אופי חברתי, תרבותי ואידאולוגי יחודי ובכך תרמה גם תרומה יחודית למכלול ההולך ומתקדם. גם לאחר קום המדינה הופיע המונח 'דור המדינה', שכוונתו לציין את יחודו של הדור שהגיע לבגרות ולידי ביטוי אומנותי ופוליטי בשנות החמישים והשישים. פחות רווח השימוש במונחים כגון 'דור ששת הימים' או 'דור ההתשה', אם-כי גם לקבוצות אלו היו 'חוויות דוריות' מרכזיות וביטויים אחרים של זהות דורית.

עם-זאת, מכל אלה מזדקר בתודעתנו 'דור תש"ח' כתופעה דורית מובהקת. הקמת המדינה והמלחמה הקשה שהייתה כרוכה בה, וכן העובדה שבגלל גלי העלייה ההמונית של שנות החמישים שוננו פני החברה הישראלית עד לבלי-הפר תוך עשר שנים בלבד – כל אלה מקנים לאותו דור זהות חווייתית, פוליטית, ספרותית ואף אסתטית מיוחדת בעוצמתה. עמנואל סיון אף עזר לנו להבחין בעובדה שיש שתי פנים למושג 'דור תש"ח': מצד אחד רבבות הצעירים בני העשרה והעשרים, אשר השתתפו במלחמה

Annie Kriegel, 'Generational Difference: The History of an Idea', in: *Daedalus*, .24 Fall 1978, pp. 23-38

בגופם וחווי את מוראותיה והתפעמויותיה ממש בשדה הקרב, ומצד שני ציבור אנשים רחב עוד יותר: רבבות הורים, אחים צעירים, רעיות וסתם אנשים שלא גויסו למלחמה אך חזו בה מקרוב והיו עדים מִיְדֵיִם להדיה.

'הזיכרון' הוא מונח מרכזי בעיוניו של סיון, אך גם למונח זה שתי פנים: יש לדרוש אותו מצד אחד כ'הזכרות' ומצד שני כ'הזכרה'; מחד גיסא הוא מרמז על התהליך המתמיד והמתמשך שהמשתתפים בחוויה חוזרים ומבררים לעצמם באמצעותו מה בעצם קרה להם, שהרי כל חוויה נהפכת לזיכרון מרגע שהיא חלפה ונעשתה לנחלת העבר; מאידך גיסא 'הזיכרון' מתאר מאמץ מכוון, פחות או יותר, להנחיל את הזיכרון גם לאחרים ובעיקר לדורות הבאים – אותו מאמץ המתואר אצלנו במונח 'הנצחה'. במשמעות הראשונה הזיכרון הוא כעין 'עדותו של הדור', והוא תוצאה רוחנית וטבעית ולמעשה בלתי-נמנעת של כל 'חוויה דורית': החוויה מעובדת בביטוי הספרותי של הדור והמוקד הוא מה ש'אנחנו' היינו. במשמעות השנייה הזיכרון מתבטא יותר במרחב החינוכי וההסברתי והוא קשור יותר ברגש החובה של הנשאים לשוב ולספר בעלילותיהם של אלה שהשתתפו בגופם, כלומר כאן מוקדו של הזיכרון הוא מה ש'הם' היו.

ספרו של סיון הוא דוגמה מופתית לכך שחשיפה קולקטיבית לחוויות הדור והאחידות המרומזות במינוח החד-משמעי לכאורה 'דור' אין בכוחן לבטל את הרב-גוניות ואת הרב-שכבתיות המתקיימות בתוך אותה אחידות. כל דור, גם דור מלוכד ביותר מבחינת תודעתו על-אודות עצמו, מורכב תמיד מתת-קבוצות, ממגמות אידיאיות רבות וממהויות קיומיות שונות ואפילו מתנגשות, שחויית הדור שזורה מתוכם ובתוכם. הפילוסוף פינטר (Pinter) משתמש לתאור תופעה זו במטפורה מחוכמת מעולם המוסיקה באומרו שחויית הדור היא 'הרמוניה מזדמנת בתוך הזרימה הבלתי-פוסקת של הפוגה'.²⁵ אין זה מקרה שיש בפרקי הספר העוסקים ב'זכרון הדור' מידת אחידות ניכרת הרבה יותר מהאחידות המצויה בפרקים שסיון משרטט בהם את 'דיוקנו' של הדור. אחידות זו אינה נובעת ממניפולציה של ממסד זה או אחר, אלא מעוצמתה של החוויה המשותפת והמשתפת שיש בכוחה לקרב לבבות.

עם כל השוני אשר הפריד בין אנשי גח"ל שהובאו הישר מן האונייה אל שדות הקרב ובין חניכי הארץ שלחמו באותם שדות קרב עצמם, היה זכר החוויה הקרבית שחוו במשותף לגורם שיפגיש אותם במפגש של זיכרון עז ומלחים, אף-על-פי שהשוני עוד יפריד ביניהם גם בשנים שלאחר המלחמה. יתכן אפילו שאיש גח"ל עצמו יעדיף בעניין זה להתרפק על המחבר ולא להבליט את המפריד. אין זה מקרה שאת המרירות ב'מיתוס' של לטרון יצקו דווקא סופרים צעירים, בני הארץ ברוכם, שלא השתתפו בחוויה משום שהיו צעירים מדי וביקשו לאשש לעצמם את מעמדם הדורי המיוחד תחת הצל הכבד של 'דור תש"ח'.

אפשר לומר שחיילי גח"ל נלקחו הישר מן האונייה ו'הוצבו' אל תוך מרכזו של 'דור תש"ח'. טבילת האש שטבלו בה היא שהציבה אותם בבת אחת בלבו של 'דור בארץ'

25. מובא אצל (op. cit., note 23) K. Mannheim,

שלא יכולים היו להשתייך אליו לולא השתתפו בחווייתו המרכזית.²⁶ אף-על-פי שהם נולדו במרחב תרבותי וחוייתי אחר לחלוטין, הם התנסו יחד עם הצברים והעולים הוותיקים יותר בגורל המשותף שמלחמת תש"ח זימנה להם והיא שקרבה אותם ביתר קלות אל 'דור בארץ', למרות המרחק ההיסטורי שהביוגרפיה הקודמת שלהם קבעה.²⁷ השימוש המוצלח של פרופ' סיון בספרות הזיכרון וההנצחה עוזר לנו לעמוד על חוויית תש"ח ביתר חריפות, משום שהוא מתמקד בדמויות שקפאו בעיצומה של החוויה ולא יוסיפו עוד לחוות חוויות אחרות. מבחינה זו הנופלים נושאים את תמציתה של החוויה הקיבוצית, אלא שרק הנשאים מסוגלים לזכור אותה להעבירה לאחרים. מכאן המאמץ האדיר של המנציחים לחזור ולהתחבר אל הנופלים ואל הרגע שחווייתם העזה ביותר קפאה בו לנצח.

המוות, הסיכון ותחושת האובדן היו ללא ספק גורמים מרכזיים בחוויית הדור, הן בחוויית המשתתפים והן בחווייתם של המשקיפים מאחור; אך הם לא היחידים. גורמים כגון ידידות וחברותא, התגלות נופים חדשים והרקע הפיסי של שדה הקרב (האבק, החפירות, הברחש וכולי), המפגש עם האויב, שמחת ההשג ובושת המפלה – כל אלה, יש להניח, היו גורמים לא פחותים בעוצמתם מעוצמת החוויה של 'העקדה'; אלא שמעצם טבעו של התהליך המחקרי שסיון בחר בו, אין הקורא זוכה לעמוד די על גורמים נוספים אלו. איננו יודעים אם החומר הכלול בספרות ההנצחה, ובמיוחד בכתבי הנופלים ובמכתביהם, מכיל די עדויות בדבר הממדים הנוספים האלה בחוויה הדורית. כך או כך, יש כאן מרחב רב למחקרים נוספים בעתיד. מחקרו של סיון יורד לעומק רק בשניים משלושה הרכיבים בשמו של הספר: בשרטוט הדיוקן ובניתוח הזיכרון. אם ביקש לשמור על עקרון השילוש בשמו של חיבורו, יתכן שהיה עליו להשמיט את התיבה 'מיתוס' ולשזור במקומה את התיבה 'חוויה' כמונח המתווך בין הדיוקן לזיכרון.

26. אני משתמש כאן במלה 'הצבה' כתרגום למונח Laegerung שמנהיים משתמש בו. הוא טוען

ש'הצבה דורית' דומה ל'הצבה מעמדית', בכך שיש לה ממד אובייקטיבי בלתי-נמנע, אך היא אינה דומה להשתייכות לקהילה או לחברה, משום שיש בה גם ממד של פעילות ותודעה.

27. מנהיים מציע שני תנאים הכרחיים ל'הצבה דורית': א. הוולדות לאותו אזור תרבותי

והיסטורי; ב. שיתוף בגורל משותף; אך נשאלת השאלה מה קורה באותם המקרים שרק התנאי השני התגשם והאדם שהשתתף באותו גורל המשיך לחיות באזור התרבותי וההיסטורי שהצטרף אליו במאוחר. ניתוח תולדותיהם של לוחמים שהתנדבו להלחם במלחמות שחרור של עמים אחרים ונקלטו בחברות של אותם עמים יהיה מאלף.

מדקרות עט

ארי אבנר

מיכאל קרן, העט והחרב: לבטיה של האינטליגנציה הישראלית, רמות-אוניברסיטת תל-אביב תשנ"א/1991

לעולם המורכב מרובה על הפשוט במסכת היחסים בין אנשי האינטליגנציה (כפי שאמרנו בהשפעת הרוסית) או האינטלקטואלים (כפי שלימדנו לשוננו לומר בהשפעת האנגלית) לבין כל מסגרת חברתית ומדינית שהם משתייכים אליה, אם לאונסם ואם מרצון. את הסיבות לדבר אין צורך לחפש הרבה, שכן אפשר לומר עליהן שהן נובעות מעצם הגדרתם של שני המושגים. וזכורות התבטאויות כואבות של ב' כצנלסון על היחסים שבין אדם למפלגתו. ספרו של מיכאל קרן¹ עוסק בהתייחסות בני השכבה הזו למדינה ולענייניה. את התזה הבסיסית שלו המחבר פורש בראשית הספר² לאמור:

— — — [האינטלקטואלים] לא השלימו למעשה עם הקמת המדינה. אף כי הם גילו מחויבות לרעיון הלאומי ולקחו חלק בתגובה הנלהבת על עצמאות ישראל, הם גם היו הראשונים שחשו את הפער הבלתי-נמנע בין יעדי התנועה הלאומית לבין המציאות שנוצרה במדינה החדשה. הם גם חשו את העובדה המטרידה, כי מעמדו של האינטלקטואל הולך ונגרע בה.

ראוי לציין, כי המפגש הבעייתי בין האינטלקטואל בעל המחויבות לתנועה הלאומית לבין המדינה הוא תופעה החורגת מגבולות ישראל, והוא מהווה גורם חשוב המשפיע על התנהגותם הפוליטית של אינטלקטואלים במדינות חדשות.

עד כאן לשונו.

מעניין להאיר את ההנחות החבויות באמירה זו, ולהעיר עליהן:

1. המחבר מאמץ הנחה, ש'המפגש' הבעייתי במבחן ההגשמה דווקא, בצורת מדינה, הוא שהביא לכלל ריחוק (בתוספת לרמיזה על מניע לא ענייני ביותר: 'גריעת מעמד'). יוער כאן, שהוא עושה כן הגם שבעמודים קודמים הוא מזכיר לנו שרוב אנשי האינטליגנציה היהודית בגולה התנכרו לציונות מראשיתה.
2. הנחה אחרת – 'הפער' בין יעדים למציאות הוא שהרחיק את האינטלקטואלים. הנחה זו מתעלמת מן הקושי שיש לאינטלקטואלים לקבל אוטוריטה גם לגבי 'יעדים'.
3. אות אחת – ה"א הידיעה שלפני התיבה 'אינטלקטואלים' – מבליעה בתוכה הנחה,

1. מיכאל קרן, העט והחרב: לבטיה של האינטליגנציה הישראלית, אוניברסיטת תל-אביב תשנ"א/1991 (תרגום: שמשון ענבל). כל מראי המקומות להלן מורים לספר זה, אם לא צוין אחרת.

2. שם, עמ' 13.

שאפשר לדבר על כל האינטלקטואלים בהעלם אחד. הנחה זו מביאה לידי התעלמות ממגזרים שאינם מתיישבים עם ההכללות. כך, למשל, לא זכו לניתוח התהליכים שעברו על האינטלקטואלים הדתיים לגוניהם; כאשר לאינטלקטואלים החילוניים שאינם מתאימים להכללה – עניינם נזכר בהקשר של 'הזיות' שהיו לנחלת האינטלקטואלים אחרי מלחמת ששת-הימים,³ אבל עוד ידובר על כך להלן.

ומתוך ההנחות החבויות נולדה תקלה חבויה: התעלמות מן האופוזיציה האינטלקטואלית (האקדמאית בעיקרה) להנהגה הציונית – ולא האופוזיציה בחוץ-לארץ, אלא בארץ-ישראל עצמה בצורת 'ברית-שלום' לשמותיה.⁴

את עיונו המחבר פותח בהעלאת הסוגיה עד היכן האינטלקטואלים יכולים להזדהות עם הלאומיות מעיקרא, והוא מביא לעניין זה את עמדתו הקיצונית הידועה של ג' שטיינר (Steiner) – שהוא שולל כליל את היהודיות בתור זיקה לאומית, לרבות מקורותיה האידאולוגיים של תפיסה זו. דומה שמישכת הקו עד לקוסמופוליטיות של ראשוני תנועת ההשכלה⁵ לוקה במקצת בא-היסטוריות. יניקתו של שטיינר מבגידת הכוהנים של בנדה (Benda) קרובה יותר, ומוטב אפוא לנסות להבינה על רקע הפרובלמטיקה שבין שתי מלחמות-העולם: תחילה – נקיעת הנפש מן הלאומיות המעצמתית שחוללה את 'הנואלת שבכל המלחמות', כדברי בלין (Ballin) על מלחמת-העולם הראשונה, ואחר-כך האכזבה ממקצת הגידולים שצמחו על המסד של עקרון ההגדרה העצמית כפי שנתפרש בחווי השלום שלאחריה ובעקבותיהם. אצל שטיינר עצמו – להבדיל מקודמיו – נוספה כמובן גם הטראומה הנאצית. כאן גם המקור של זיח המונחים שהביא לידי טשטוש משמעותה של המלה 'לאומיות' עד שהיא משמשת בערבוביה שני עניינים שונים: מזה – התורה המלמדת את עליונותו של לאום (או גזע) מסוים על כל השאר, עד לזכות להרוג ולהשמיד ועד בכלל; ומזה – רצונה של אומה לקיים בידה, בלי אדונים עליה, את יחודה התרבותי וההיסטורי, שאינו אלא אקסטרפולציה של זכותו של היחיד לקיים בידו את חרותו ואת יחודו הרוחני והביוגרפי. הפשיסטים הספרדים אף הם אימצו לעצמם את השם 'לאומיים'; ואילו ללאומיות מן הזן שאינו מבקש לדרוס את זולתו החלו לקרוא בשם 'תנועת שחרור לאומי'. לבסוף נמצא כידוע אף מי שהשתמש גם בשם זה לרעה עד שהוציא גם אותו לשמצה. הכינוי 'שוביניזם' היה לנחלת הרטוריקה וספרי ההיסטוריה. על-כל-פנים, אם אין עומדים על סוגיה סמנטית זו אין הנזק מרובה, וצריך רק להבהיר היטב באיזה מין לאומיות אנו עוסקים בהקשר נתון.

קשה הרבה יותר לקבל בלי סייג קביעה ש'הציונות הייתה במידה רבה תוצר של אינטלקטואלים, כגון תיאודור הרצל' וכולי,⁶ בלי ציון הרכיב שנכח בה וגרם לה שתהיה לנחלת המונים: ריכובו של 'תוצר האינטלקטואלים' על הזיקה ההיסטורית החיה של

3. שם, עמ' 100 ואילך.

4. התעלמות דומה יש גם בספר קודם של מ' קרן, בניגוריון והאינטלקטואלים, קריית שדה-בוקר 1988 (תרגום: שמשון ענבל), הגם שהוא מביא שם ויכוחים עם אנשי ברית-שלום מובהקים בימי המדינה והוויכוחים האלה אינם מתבארים אלא על רקע היריבות הקודמת.

5. קרן, העט והחרב, עמ' 7.

6. שם, עמ' 9.

'ותחזינה עינינו בשוכך לציון ברחמים' דבר יום ביומו. די להזכר בחזון האספרנטו כדי לראות מה עלה ל'תוצר אינטלקטואלים' שלא הייתה לו אחיזה שכזו, שלא לדבר על גורלם של חזונות טריטוריאליסטיים למיניהם, ממרדכי עמנואל נוח על פני אוגנדה ועד בירובדזין. אין כאן שאלה של ניתוח היסטורי בלבד, שכן התאור הלקוי מביא לידי פרושים מוזרים לתופעות אקטואליות. החשש המתעורר הוא שמא לא באה ראיית העבר אלא לשרת את ההשקפה על ההווה.

בדומה לכך – בהקשר אחר – אנו קוראים קביעה כוללנית,⁷ כי 'העם היהודי לא הרבה מעולם לשיר שירי מלחמה. כדי למצוא דוגמות של ז'אנר זה בתרבות היהודית [לפני ההתעוררות הלאומית המודרנית, המערכת] יש לחזור לתנ"ך'. אילו שאל המחבר את עצמו עם אילו מלחמות היו היהודים יכולים להזדהות לאחר שנתרחקו מעל אדמתם, הייתה ההיסטוריה מעלה לפניו את שירי הנגיד, שר מדינה, שר צבא ולוחם, ואף – אחד מגדולי השירה העברית שבכל הדורות. כוחה של 'קונצפציה' לבדו יכול להשכיחו. אחרי קביעה פסקנית זו, באות חמש פסקאות של אפיון כוללני על המלחמה בספרות העברית החדשה, לרבות 'יחוס טיפול בבר-כוכבא ליל"ג (לכל היותר אפשר לומר ש'בין שיני אריות' נוגע לשמעון אחר – לבר-גירא). טיפול מפורט בסוגיה זו חורג ממסגרתנו. מכל מקום דרוש מחקר מקיף לשם קביעות ממין זה ולכל הפחות דרושה הסתמכות על מחקרים ספרותיים שעשו אחרים; אבל בשש ההערות המלוות את הפסקאות האלו⁸ צוטט רק ערך אחד שיש לו שייכות לחקר הספרות – מונוגרפיה על סופר אחד, א"ב יהושע. שאר ההערות מתייחסות לאנתולוגיה ולכותבים עיתונאיים ומחקריים בענייני חברה.

מקומן המיוחד של התנועות לתחיית הלשון והספרות בתנועת התחייה היהודית⁹ מתואר כאן אף הוא בהנצחת קונצפציות שאין לקבל בלי בחינה. קודם-כל פרוש המלה 'תחייה' לגבי הלשון טעון הגדרה. המלה מתקשרת בתודעתנו עם 'תחיית המתים',¹⁰ וזה מרחיק אותנו מן האמת. בתחום ספרותי מובהק אחד לכל הפחות, בשירה, העברית וספרותה לא ידעו מיתה אף לא לשעה, הגם שכמו בכל אומה ולשון לא בכל דור ודור נוצרו יצירות מופת. החיים בתחום ההגות והדת אינם צריכים ראייה, והוא הדין בתפקידה של הלשון העברית בתור lingua franca במשאומתן בין יהודים מארצות שונות. את 'התחייה' בהקשר זה אפשר אפוא להבין רק בתור תחייה לאומית – הרצון להפוך את העברית ללשון לאומית שמשמשת לקיבוץ לאומי לכל צרכיו. את התנועה שחוללה את הדבר הזה אפשר ליחס בדין לבן-יהודה, וזה השגו ההיסטורי בתחום זה (לבד מהשגיו בתור בלשן ויוצר מלים). ויאמר כאן במאמר מוסגר, שאין פחיתה בהשג זה מחמת 'קדימה' שקדם לבן-יהודה כל אדם שהוא בדיבור עברי וכדומה: את התנועה

7. שם, עמ' 83.

8. שם, עמ' 158.

9. שם, עמ' 31 ואילך.

10. הציטוט מבן-יהודה בעמ' 34 – 'במות האומה מתה [הלשון העברית] ובתחיתה תחיה גם היא' – מבלבל, עקב העימות עם 'מתה', אבל אף מבהיר את העניין, מתוך שהקורא יודע שגם לגבי האומה מדובר ב'מות' במובן מושאל.

הלשונית – בתור בשר מבשרה של התנועה הלאומית – הוא שחולל. ממש כך אין פחיתה בתפקידו ההיסטורי של הרצל בתור מחולל תנועה, רק מפני שקדמוהו אחרים בכל מיני דברים. מה שנוגע להחייאת הלשון בפי העם בפועל ממש – בוודאי אין השגם של ראשוני המורים העבריים נופל מהשגו, וזו לשון המעטה.

עניין מקומו של המורה העברי בתנועת התחייה מביא אותנו אל סוגיה חשובה אחרת שנדונה בספר. כמה דברים חברו לתת למורה העברי את מקומו המיוחד בחיי היישוב היהודי בטרם מדינה:

1. המסורת המזרח-אירופית (לא בקרב היהודים דווקא) שרואה את המורה בתור נושא אבוקת הדעת באוכלוסייה נבערת ברובה.

2. העדרם (ואחר-כך מיעוטם) של מוסדות חילוניים לחינוך גבוה, למחקר ולעשייה, שהם תחומיהם הנבחרים של אינטלקטואלים בחברה בימינו, הביא רבים מהם לבית-הספר. משוררים (כגון ד' שמעוןוביץ-שמעוני), הוגי דעות וחוקרים (כגון יחזקאל קויפמן), סופרים (כגון יהודה בורלא), מבקרים (כגון ברוך קורצווייל) היו מורים בבתי-ספר תיכוניים.

3. התפקיד שנועד למורים, כנזכר לעיל, בצד הלשוני של תנועת התחייה. כבר לפני קום המדינה – ולאחר הקמתה של האוניברסיטה העברית – נוצר ריחוק מסוים בין האינטלקטואלים של 'מגדל השן' האקדמי לבין האינטלקטואלים מקרב המורים, שידיהם 'בשפיר ובשליה' של מעשה התחייה הלאומית בתחום החינוך. בעובדה חברתית ופוליטית זו – ולא בהבדלי רמה, שעדיין לא באו לעולם – נמצא ההסבר לכך שהאופוזיציה הציונית של ברית-שלום קנתה לה שביתה אצל מקצת מורי האוניברסיטה. הגם שהיו בתוכם אנשי רוח וחינוך דגולים (כגון מ' בוכר, ש"ה ברגמן, א' סימון, ש' סמבורסקי ועוד, ואתם האיש שעמד בראש האוניברסיטה, י"ל מגנס), לא עלה בידם לגייס לעמדתם מורים רבים.

לאחר קום המדינה חלו תמורות רבות בהרכב החברתי של מקצוע ההוראה. רבו המורות. אינטלקטואלים רבים פנו לעיסוקי עמיתיהם בעולם המערבי ולא שעו עוד לבית-הספר. אם יש לחפש מקורות לתמורות בעמדות המורים, לתהיותיהם וללא-נחת שפגעה ברבים מהם – אי-אפשר בלי התאור הזה: אבל 'הקונצפציה' בדבר 'הלם המדינה', זה הפער הבלתי-נמנע בין יעדי התנועה הלאומית לבין המציאות שנוצרה במדינה' בתור אבי אבות האופוזיציה של האינטלקטואלים, עשתה את שלה. כך נולדה אפוא התזה,¹¹ כי 'בתקופת היישוב הופקדו הפיקוח והשליטה על תהליך החינוך ועל תוכניות הלימודים בידי הסתדרות המורים. לאחר הקמת המדינה הועבר הטיפול בחינוך לידי משרד החינוך והתרבות, והמורים חשו תסכול'. לראיה לדבריו הוא מביא נאום של יושב-ראש הסתדרות-המורים בגנות הפיכתם של המורים לעובדי מדינה, דבר שיש לו נימוקים מצוינים הן בתחום טיבו של המקצוע והן בשיקולים של האיגוד-המקצועי. בכל-זאת: חוץ מאשר בימי הטורקים, כשהסתדרות-המורים הייתה קיימת וגופים ישוביים כללים לא היו בנמצא – גם 'בתקופת היישוב' לא היו 'הפיקוח והשליטה על תהליך החינוך ועל תוכניות הלימודים בידי הסתדרות המורים'. תחילה הם היו בידי

11. קרן, העט והחרב, עמ' 63.

ההסתדרות הציונית ואחר-כך בידי הוועד הלאומי. נכון שהמורים היו מיוצגים כדי שליש בוועד-המפקח ונכון שהיו גם בהסתדרות-המורים גופים שעסקו ודנו בעניינים אלו, אך פעולה זו לא נפסקה בקום המדינה; הרי מיד אחר-כך¹² אנו מוצאים בספר פרוט הצעה בדבר 'התודעה היהודית-ישראלית בחינוך' בכותרת מאירה עיניים: 'מרכז הסתדרות המורים בישראל, המועצה הפדגוגית המרכזית', והתאריך – שמונה שנים לאחר אותו נאום של יושב-ראש הסתדרות-המורים.

הקו של הרכבת תזה על אוכפם של מאורעות היסטוריים נמשך גם ביחס למלחמת ששת-הימים. ההשוואה הדומיננטית היא בין יחסם של האינטלקטואלים אצלנו למלחמה זו לבין יחסם של אינטלקטואלים באירופה למלחמת-העולם הראשונה דווקא,¹³ והרי זו מלחמה ששום מדינה אירופית לא יצאה אליה מתוך שהייתה צפויה לאבדון פיסו ואף לא לעריצות אימים נוסח הנאצים. משל ונמשל. והגם שיש למחבר הבנה לעובדה שמלחמת-העולם הראשונה 'הייתה יחידה-במינה מבחינות רבות'¹⁴ (וכאן בא תאור מתחום האקלים הרעיוני של התקופה, אבל לא מתחום ההיסטוריה הקונקרטי), אין הבחינות והנסיבות העושות את מלחמת ששת-הימים 'יחידה במינה' זכות לאזכור, לא מצד האקלים הרוחני ולא מצד ההיסטוריה הממשית. המחבר הסתפק בהבעת סלחנות פסיכולוגיסטית שמתירה לאינטלקטואלים שלא להיות 'במיטבם'¹⁵ בשלושת שבועות ההמתנה, מחמת 'פחדם כבני אנוש'; וכמובן, אין לזה שום צידוק משהושג הניצחון. וכשמחבר סוקר הערכות סופרים במהלך המלחמה ובעקבותיה, ההתנכרות שהזכרנו לעיל לרכיב הזיקה ההיסטורית החיה בגנסיס של הציונות מתנקמת בראייה הבהירה. לפיכך תתקנות היסטורית מצטרפת למגמתיות פוליטית, ושוב אין המחבר מבחין בין שני דברים שונים: מכאן ההתייחסות אל ארץ-ישראל כארץ אבות ומכאן הוויכוח הפוליטי האקטואלי אם זכות אבות זו כולה בת-מימוש בזמן הזה. הוא מאשים את אהרון מגד בטשטוש העובדה ('במתכוון')¹⁶ ש'השטחים הכבושים בגדה המערבית הם ישויות גיאוגרפיות ממשיות ומאוכלסות', שכן מגד מעלה אסוציאציות היסטוריות ומקראיות למראה כל המקומות שבא אליהם עם צה"ל בששת ימי המלחמה; המחבר מתעלם כאן מציטוט שהביא בעצמו מדברי מגד בעמוד הקודם: 'עיר כבושה, עיר מנוצחת, בדים לבנים תלויים בחלונותיה, ילדיה משתחוים, נשיה מתרפסות, וגבריה שנותרו מתחבאים'. תאור אנושי קצת יותר מן ההגדרה הסטרילית 'ישות גיאוגרפית ממשית ומאוכלסת'.

אהרון מגד איננו קורבן יחידי לציטוט דבריו בלי בינת-הקשר. גורל דומה שמור גם לעמנואל קנט:¹⁷ לאחר ציטוט מכלי שני על תקותיו לשלום נצחי, מלה אחת משתנה

12. שם, עמ' 65.

13. שם, עמ' 85 ואילך.

14. שם, עמ' 90.

15. שם, עמ' 100.

16. שם, עמ' 103.

17. שם, עמ' 94.

בתמליל. אנו מקבלים¹⁸ אפוא: 'האינטלקטואלים הציבו את העקרונות הקאנטיאניים ואת שאר הערכים האוניוורסליסטיים במקום משני, לעומת ציוויים שנגזרו עתה ממהלך ההיסטוריה היהודית' [ההדגשה שלי, א"א]. כך נעשו תקוותיו של קנט ל'עקרונות' ומולם יש 'ציוויים', 'שנגזרו עתה ממהלך ההיסטוריה היהודית'. עוד שתי שורות – ו'העקרונות' נעשים אף הם 'ציוויים': '... ניכרה נכונות לויתור על אותה רגישות מיוחדת ונוספת, המתפתחת בעת שבוחנים את ההיסטוריה לאור הציוויים הקאנטיאניים' [ההדגשה שלי, א"א]. משעה שנזכר הצרוף 'ציוויים קאנטיאניים' כבר יש לנו עסק במושג מוגדר, בציווי הקטגורי המטיל עלינו חובה לנהוג כך שיוכל מעשנו להיות לחוק הטבע. ובכן, לא פחות ולא יותר, לולא הייתה 'נכונות לויתור' על מה שמתחייב מהציווי הקאנטיאני, הוא היה גוזר עלינו לפשוט צוואר ולא להתגונן מפני הקמים עלינו ערב מלחמת ששת-הימים. זה פרוש המתמודד במקוריותו עם פרושו של אותו נאשם מפורסם במשפט בירושלים שתלה ב'ציווי הקטגורי הקאנטיאני' את הנוראים בפשעי האדם.

עוד שתי הערות-אגב שנוגעות לדברים ידועים לי מתוך נסיון עבודתי עם שני אישים. במקום אחד¹⁹ יש מובאה מדברי לוי אשכול שבאה 'להוכיח' שלא תפס את משמעותו של 'המעמד החדש' של האקדמאים. יותר מכל אדם אחר בתולדות המדינה צריך לדון את אשכול לפי מעשיו ולא לפי דיבוריו. והשגו ההיסטורי בתור שר האוצר היה בהעזתו להושיב בעמדות מפתח באוצר מספר גדול של אנשי אקדמיה צעירים, 'נערי פֶטְנִיקין', ולפסוח על דור שלם של גִּזְבָּרִים ותיקים. אין זו ראייה ל'אי-הבנה' ממין זה. עניין אחר נוגע אף הוא לאשכול, אבל לא רק לו: לאשכול מחברנו מייחס²⁰ בין השאר, את ההשג הזה: 'הוקל הפיקוח הממשלתי על אמצעי-התקשורת ואווירה של דיונים פתוחים וגלויים שררה במועדונים, בכינוסים עיוניים וב"קול ישראל"'. כמסתבר – בניגוד למה שהיה בימי קודמו.

כל הדברים האלה נאמרים כאילו היו מפורסמות שאינן צריכות ראייה. בימי בן-גוריון היה כנראה פיקוח 'כבד' על 'אמצעי התקשורת' (טלוויזיה לא הייתה, והרדיו הוזכר להלן לחוד: ההנחה היא אפוא שלא הייתה לנו עיתונות חופשית בימי בן-גוריון); לא הייתה 'אווירה של דיונים פתוחים וגלויים' במועדונים ובכינוסים עיוניים. בקיצור – מדינת משטרה וסתימת פיות הקים לנו בן-גוריון, ומה לנו כי נלין על האינטלקטואלים, על ש'היו הראשונים שחשו את הפער הבלתי-נמנע בין יעדי התנועה הלאומית לבין המציאות שנוצרה במדינה החדשה? אלא ששמץ של ראייה לכל הנוראות האלו לא מצאתי בספר הזה ואף לא בספר אחר של אותו מחבר, בן-גוריון והאינטלקטואלים.²¹

18. שם, עמ' 95.

19. שם, עמ' 80.

20. שם, עמ' 50.

21. ראה הערה 4, לעיל.

באשר לקול-ישראל, אני יכול להביא את נסיוני האישי שלי לעדות. כל אימת שביקשו פוליטיקאים לפגום באפשרות של 'דיונים פתוחים וגלויים' בשידור, היה לקול-ישראל בעל-ברית איתן אחד: דוד בן-גוריון. די היה בפנייה אליו כדי להשתיק נסיונות צנזורה ממין זה. בתור קוריוז אביא את המקרה היחיד שביקש בן-גוריון שלא לשדר משהו. היה מדובר בתגובתו שלו על דברי פנחס לבון (ששודרו במלואם): הוא טען שיחשדו בו שהפעיל את הרדיו לטובתו בוויכוח.

האמת היא שיש ללוי אשכול השג אמיתי בתחום זה: בימיו הוחק חוק רשות-השידור ועצמאותה שוב לא הייתה תלויה באישיותו של ראש-ממשלה זה או אחר. על-כל-פנים, גם לשם דיוק בהגדרת ההשג צריך להגמל מסךטוטי מריחה היסטוריים.

בן-גוריון ודיין – שתי גישות בדרך למבצע אחד

מאיר אביזוהר

מרדכי בר-און, אתגר ותגרה: הדרך למבצע קדש 1956, המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה-בוקר 1991

בסתיו 1955 חתמו צ'כוסלובקיה ומצרים על עסקת נשק חסרת-תקדים בהקפה. חוגים שונים בישראל, ובראשם שר הביטחון דוד בן-גוריון והרמטכ"ל משה דיין, ראו בה איום על בטחונה של המדינה ועל עצם קיומה. בראשית נובמבר של השנה ההיא החלה מצרים לקבל משלוחי נשק גדולים. ראשי הביטחון בישראל העריכו כי לא יעברו אלא חודשים אחדים והצבא המצרי יצא למלחמה נגד ישראל, לאחר שיספיק לקלוט את הנשק, להתאמן בו ולהעריך להתקפה. בן-גוריון חשש, כי בתוך פחות משנה שלמה ירגישו המצרים שהם מסוגלים לנצח את ישראל. לכן מלחמה בקיץ 1956 נראתה בעיניו התפתחות כמעט ודאית.

'פעמוני אזעקה' הוא שם המבוא ו'הקם להורגך – השכם להורגו' הוא שם הפרק הראשון בספרו של מרדכי (מורל'ה) בר-און. המבוא והפרק סוקרים בקצרה את החרדה שאפפה את ישראל בהודע דבר העסקה ואת ההערכות ששררו אז בצמרת צה"ל בעקבות חימושו המהיר של הצבא המצרי בנשק סובייטי. 36 הפרקים הבאים מביאים אותנו עד 'מעמד סיני', המסדר החגיגי של חטיבה 9 שנערך ב'שרם-אל-שיח', אחרי הניצחון במבצע קדש. יש להדגיש – הכל כפי שרשם בזמנו מורל'ה בר-און ביומן של לשכת הרמטכ"ל.

לפנינו ספר שהוא תמצית הרישומים ההם וכללי ההתיישנות הרגילים אינם חלים עליו. אומנם כתיבתו נסתיימה לפני 35 שנים, אולם גם היום הוא חומר קריאה מרתק ורב-ערב וחזקה שטעמו ישאר עמו זמן רב. חבל שאופיו המיוחד של הספר לא הובלט לעיניו של הקורא – מי שמביט בשעריו ובודק את תאריך ההוצאה אינו עומד מיד על כך שאין הוא מחזיק בידו פרי מחקר משנות השמונים והתשעים, אלא תעודה בת-זמנה, יין משומר מתקופת ההתרחשות עצמה.

יתר-על-כן, לא רק מבחינה מו"לית אלא בעיקר מהבחינה ההיסטוריוגרפית ראוי היה שלומד ההיסטוריה ידע לכל אורך יריעת הספר מתי נכתבו הדברים והיכן הוכנסו בהם שינויים בעת ההתקנה להוצאתם-לאור. המבקר חייב להעיר כי הדבר לא נעשה, מכל מקום לא במידה מספקת ולא בשיטתיות המאפיינת את טיפולו של המחבר בהבטים אחרים של הנושא. בר-און מעיד כי בבואו לערוך את הספר לפירסום החליט 'להשאירו כנתינתו' היינו כפי שנכתב לפני שלושים שנה.¹ עם-זאת הוא קיצר את היריעה, משום 'שהחיבור היה בין כה וכה ארוך מדי'. נכללו בו פרטים רבים, כך הוא כותב, אשר בזמנם

1. מ' בר-און, אתגר ותגרה: הדרך למבצע קדש – 1956, קריית שדה בוקר 1991, עמ' 4.

הם היו חשובים ביותר בעיניו, כמעורב בעניין, ושוב אין בהם עניין מיוחד. המחבר הוסיף מלות קישור אחדות במקומות הקיצור ופה ושם גם תיקן 'ביטויים ששוב אין משתמשים בהם כיום'. האם זכאי היה לעשות כך, כבתוך שלו, ללא סימון אותם המקומות שהוא ראה צורך להתערב בהם ולשנות את הנוסח המקורי? לדעתי – לא; שכן לא הרי מורלה בראון הקצין הצעיר, ראש לשכת הרמטכ"ל בעת מערכת סיני, כהרי מורלה בראון ב-1989, אדם שרכש ניסיון וידע במהלך השתלמותו ופעילותו הענפה והמרשימה, ובעיקר – אינטלקטואל שרכש פרספקטיווה לא מבוטלת.² חזקה עליו שעשה מה שעשה ביושר, אולם היושר חייב היה להקראות. צריך היה להשאיר לנו סימני קיטוע, לשים את מלות הקישור בסוגריים מרובעים ולהבהיר היכן 'תרגם' את השפה הארכאית לעברית יותר מודרנית. לו עשה כך, היה הקורא נשכר הרבה ושום דבר לא היה נגרע מהסגנון המרתק. גם כך הדברים היו נקראים כסיפור-מתח מדיני והרץ בספר לא היה נעצר אלא כהרף-עין בהתקלו בסימני הקיטוע ובסוגריים המרובעים. העצירה הזאת ערכה במקומה, שכם היא מעמידה את הקורא על טיבו של הספר – תעודה בת-זמנה.

* * *

בשעתו, כאשר סיים המחבר את כתיבתו, הוא כתב בפתח הדברים כי עליו להודות בראש ובראשונה למשה דיין, 'שהרי מעט ההבנה המדינית וכל אהבת העם והמולדת המושקעים בספר זה – ממנו באו [לבראון].³ הווידי הזה חושף את הקשר חיבורה של התעודה עשירת הנתונים והוא הדבר שהמבקר חייב לעמוד עליו: התעודה נכתבה תחת רישומה המסנוור של אישיות כריסמטית – אישיותו של משה דיין. אין תמה אפוא שבראון הביט בכך-גוריון בעיניו של דיין ויצר בין השניים זהות. לדעתנו בפרקים חשובים סילף הזיהוי הזה את התמונה ההיסטורית, אך יש לחזור ולקבוע – לא במתכוון. נקודת המפגש בין דיין ובך-גוריון הייתה זו שעמדנו עליה בתחילה: שניהם יחסו סבירות רבה לאפשרות שהמצרים יתקפו את ישראל לאחר שישלימו בתוך חודשים אחדים את הערכותם, שהחלה עם עסקת הנשק הצ'כית. לכן, כאמור: 'הקם להורגך – השכם להורגו'. עם-זאת יש לשער כי לבך-גוריון היה מרשם שונה ממרשמו של דיין: הוא ביקש לפרוץ בכוח את ההסגר המצרי על מפרץ-אילת, ביודעו כי הדבר יחולל מלחמה אשר בסופה-של-דבר תהיה מלחמת-מנע.

השערה זו טעונה כמובן מחקר וביסוס, אולם היא נשענת על נתונים שונים שהגיעו לידיעתו של כותב הביקורת בתקופת היותו מעורב בפיתוח אילת. להערכתו בך-גוריון גמר אומר לפרוץ את ההסגר זמן רב לפני מבצע קדש. הוא המתין להכנה יסודית ולשעה הנאותה. וזו נזדמנה בנסיבות מדאיות – חשרת הסכנה של התקפה מצרית על ישראל בקיץ 1956. התגברות הסכנה נרזה את בך-גוריון והוא הציע לכבוש את המצרים ובכך לצוד שתי ציפורים: א. להקדים תרופה ישראלית למכה מצרית ולמנוע משליט מצרים

2. בינתיים יצא-לאור ספרו של מרדכי בראון, שערי עזה: מדיניות הביטחון והחוזן של מדינת ישראל, 1955–1957, תל-אביב 1992, שנושאו חופף חלקית את הנושא של אתגר ותגרה.

ההשוואה בין שני הספרים מחזקת את ההערות שאעיר להלן.

3. בראון, אתגר ותגרה, עמ' 7..

להשלים את הכנותיו להתקפה: ב. לשחרר את אילת מהמְצוֹר הימי, כדי שישראל תוכל לפתח את הפוטנציאל של הנמל הדרומי, המקשר את ישראל עם מזרחה של אפריקה ודרומה ועם דרום-אסיה ואוקיאניה. חזון זה היה יקר ללבו מאז.

לעומת-זאת, ללבו של דיין הייתה קרובה במיוחד מגמה אחרת, שהוא החל לממשה מיומו הראשון כרמטכ"ל: לפתח את כושר הלחימה של צה"ל לא על גבי שולחנות-חול, לא במגרשי אימון ובמטווחים – אלא בפעילות מבצעית ממשית, תוך כדי טיפוח רוח לחימה, אחוות לוחמים וגאווה מנצחים. כמובן, לא צחצוח-חרבות או תאוות-הַדָּק הנחו את דיין בחתירתו להעסיק את יחידות צה"ל בפעילות מבצעית. לכל פעולה הייתה בעיניו סיבה מוצדקת כשלעצמה, ולמכלול הפעולות – תכלית של הרתעה ובלימת ההסתננות של הפדאיון באמצעות 'נקיבת מחיר גבוה לדמנו', כביטוי; והייתה גם תכלית אחרת שדיין שמר בלבו, לא רק במבצע ניצנה אלא גם במבצע קדש, ומעבר לו במלחמת ששת-הימים – לתקן את הקו הירוק, לעצב גבולות בני-הגנה למדינת ישראל ואף להרחיב את שטחה.

גם השערה זו מקורה במידע אישי – בתקופת הרמטכ"לות של דיין ערך כותב ביקורת זו את שבועון צה"ל, כמחנה. הדברים טעונים כמובן דיון וביסוס הרבה מעבר לדברי ביקורת על ספר. כאן נסתפק בהצבעה על נקודות מוקשות אחדות בגרסתו של בר-און הצעיר. ביסוס ההשערה בדבר שוני בגישה ובנקודות-מוצא בין בן-גוריון לדיין עשוי לשפוך אור על נקודות מוקשות אלו.

למיטב ידיעתי שררה אצל דיין לזיאליזם עמוקה כלפי בן-גוריון. אין ספק כי כאשר הורה הרמטכ"ל לפיקודיו ב-26 באוקטובר 1955 להֶעֱרָך לקראת 'ההתנגשות הכוללת לא יאוחר מחודש ינואר [1956]'⁴ הוא הורה זאת על דעתו של שר הביטחון. אף-על-פי-כן, בן-גוריון ודיין נבדלו זה מזה בשיטתם, כלומר בדרך אל אותה התנגשות כוללת, ולשוני הוא יש משמעות מרחיקה-לכת להבנת התפיסה הבנגוריונית.

היעד – להנחית בעוד מועד מכה מונעת על מצרים, בלי להקדים לכך הכרזת מלחמה – אכן היה יעד משותף; לא כן השיטה. את הניתוח המבחין בין היעד לשיטה ראוי להתחיל מהצעד הראשון שנעשה בדרך שהובילה למבצע קדש. לפי בר-און⁵ נעשה הצעד הראשון בפגישת שר הביטחון עם הרמטכ"ל ב-23 באוקטובר 1955. שנה שלמה עברה מתאריך זה ועד לאישורה של ממשלת ישראל לפתוח במערכת סיני.⁶ את המדיניות שהנחתה את פעולות צה"ל התווה דיין בתחילתה של השנה ההיא, בהרצאה שנשא בישיבת המטכ"ל. הרצאת דיין הסתיימה בהוראה שהזכרנו קודם-לכן – להכין את צה"ל למלחמה שתפרוץ תוך שלושה חודשים⁷ – והשתזרו בה שתי הגישות, גישת בן-גוריון וגישת דיין. ספרו של בר-און הוא עדות מצוינת לכך שהשזירה הייתה מלאכת אומן. הספר מוכיח כי השוני בין הגישות כלל לא ניכר בזמנו. אף-על-פי-כן, הפרספקטיבה

4. שם, עמ' 41.

5. שם, עמ' 39.

6. שם, עמ' 286.

7. שם, עמ' 39-40.

העומדת לרשותנו כיום וההכרות עם שני האישים לאורך כל דרכם מאפשרות לנו להפריד בין שני היסודות.

לפי הניתוח שנוכל להתוות כאן רק את קוויו הכלליים, היסוד הבנגוריוני פלל שני ציוויים: 'אל תעשה' ו'עשה'. אל תעשה מלחמת-מנע: אל לה לישראל לפתוח במלחמה נגד מצרים. אפשר למצוא הד לעמדה זו, לשיקולים ולהערכות שהדריכו אותה, גם באותה הרצאה של דיין. הוא הביע שם חשש כי אם תפתח ישראל במלחמת-מנע יתערב חיל-האוויר הבריטי לטובת הערבים הנתקפים ויפציץ את טורי צה"ל הנעים במקפה. הוא אף הוסיף כי חיילי צה"ל עלולים להתקל במתנדבים סובייטים, שיגיעו למצרים יחד עם הנשק הזורם אליה מברית-המועצות. עוד אמר אז דיין: 'חיוני הדבר ביותר, שישראל תשמור על צדקתה בזירה הבינלאומי'. השערת הביקורת: הדברים אומנם באו מפיו של דיין, אולם השיקול היה שיקולו של בן-גוריון.

ה'עשה' הבנגוריוני היה פריצת ההסגר על אילת בכוחו של צה"ל. נראה כי בן-גוריון הבחין בין מלחמת-מנע שישראל תאסור על מצרים ובין כיבוש המקרים במפרץ אילת: מלחמת-מנע שכזאת עלולה לגרום להתערבות צבאית מצד בעלות-ברית אירופיות של מצרים או של מדינות ערביות אחרות. לעומת זאת מבצע לפריצת ההסגר ימי לא יגרום לכך. הערכה זו נשענה גם על הסוגיה של casus belli במשפט הבינלאומי – על האבחנה בין תוקפנות אסורה מזה ובין יוזמה צבאית שיש לה עילה לגיטימית. עם-זאת, הצד המשפטי הטהור לא היה במוקד הדיונים שהתקיימו בישראל בשנה שקדמה למערכת סיני. להערכתנו הגורם המכריע בשיקוליו של בן-גוריון היה מידת הצידוק לפעולה צבאית יוזמה מבחינת דעת-הקהל החופשית במדינות כמו בריטניה וארצות-הברית. ההנחה המובלעת הייתה כי אם תוכר צדקתה של ישראל גם בארצות אלו ולא רק בעיני אזרחי-השלה, תתקשה ממשלת בריטניה להפעיל את חיל-האוויר והצי המלכותיים נגד צה"ל.

היו גם יסודות אחרים בהרצאה שנשא דיין בישיבת המטכ"ל. הוא התווה שם דרך מיוחדת אל ההתמודדות הכוללת: שיטת ההדרדרות. הוא הסביר כי בהפרה של הסכמי שביתת-הנשק ובמעשי תוקפנות מצרים מספקת 'השכם והערב' עילות לתגובה צבאית ישראלית. והוסיף: 'יש להניח ש[נאצר] לא יוכל לעבור לסדר היום על פגיעות רציניות שתפגע ישראל ביוקרתו. יהיה אפוא גבול להתאפקותו, ובשלב מסוים הוא יהיה נאלץ "לצאת מכליו" ולהשיב מלחמה שערה'.⁸ השערת הביקורת: הקול קולו של דיין וגם השיקול – שיקולו בלבד.

הדברים לוו בסייג: 'אין [ישראל] יכולה להרשות לעצמה לחולל את ההידרדרות על ידי פרובוקציה ... ישראל יכולה להסתפק בשיטה של דטונציה ... [כלומר] להביא לידי פיצוץ'. דומני כי היסטוריון רשאי להקשות על אקרוֹבטיקה מילולית שכזו, המבקשת לשים פדות בין פרובוקציה לדטונציה, והרי דיין הבהיר אז כי שיטתו תהיה 'תגובה חריפה ובהיקף גדול. על כל צליפה ...'.⁹ אם אכן הכרת צדקתה של ישראל בזירה הבינלאומית עמדה לנגד עיניו של יוזם ההדרדרות, יש לשאול כיצד לא ראה את הסכנה

8. שם, שם.

9. שם, שם.

לתדמיתו של המגיב בחריפות החורגת מממדי הפרובוקציה – ממתגונן הוא יתפך לתוקפן בעיני הקהילייה הבינלאומית וצדקתו לא תצא לאור. ההשערה כי שיטת ההדרדרות הייתה דיינית ואילו ההתנגדות למלחמת־מנע הייתה בן־גוריונית, מקבלת חיזוק מדבריו של בר־און עצמו בספרו.¹⁰ בדיון על מבצע כינרת, שנערך בליל 11 בדצמבר 1955, הוא כותב כי 'בן־גוריון לא העלה בדעתו ולא התכוון לבצע פעולה שתהיה נוגדת להחלטות הממשלה', אשר קבעה בראשית נובמבר כי יש להמנע מכל פעולה קרבית ולכפוף כל מהלך צבאי לצורכי המאמץ להשיג נשק מארצות־הברית. כך הציע שר החוץ משה שרת וכך הוחלט.¹¹ בר־און אולי נוקט לשון הפחתה, בכותבו¹² כי בן־גוריון עצמו 'הופתע למשמע מידת הצלחתה של הפעולה [מבצע כינרת] והיקף תוצאותיה'. רשאי הקורא לחשוב לתומו שבן־גוריון לא היה מופתע (ואולי אף היה מתנגד), אילו המחישו לו מראש את ההקף המתוכנן של מבצע כינרת.

כיצד אפוא חברו בן־גוריון ודיין לדרך אחת? התשובה המתבקשת מקריאה ביקורתית של אתגר ותגרה נעוצה בפגישתם הנזכרת של שני האישים ב־23 באוקטובר. בעקבות אותה פגישה כרך הרמטכ"ל את שיטתו עם יוזמתו של בן־גוריון. סביר בהחלט כי בן־גוריון התמקד אז ביוזמה לפריצת ההסגר המצרי על מצריו הדרומיים של מפרץ אילת. בעקבות בן־גוריון אמר דיין למטכ"ל כעבור שלושה ימים: 'אם חופש המעבר במצרי אילת לא יובטח בידי המצרים והמצור לא יוסר שם, תכבוש ישראל את האזור כולו ותחזיק בו כערובה לקיום חופש השיט הנדרש'. הוא הוסיף בהמשך: '... כיבוש טריטוריה מצרית והישארות צה"ל בתוכה לאורך זמן זוהי פגיעה שעליה אין כל אפשרות לעבור לסדר היום. ... [זה] יהיה הגורם שאמנם יפוצץ את החבית כולה'.¹³ הקול קולו של דיין; השיקולים – שיקוליו ושיקולי בן־גוריון כאחד.

על הפגישה שהתקיימה ב־23 באוקטובר 1955 כתב בר־און, כי 'לעתים יקרה שדווקא השיחות החשובות והמכריעות ביותר אינן נרשמות, וכך קרה גם לשיחה זו',¹⁴ להערכתו התגבשה מדיניות הביטחון המשותפת לשניהם תוך כדי השיחה ההיא וכתוצאה ממנה היא קיבלה 'את ניסוחה הסופי'. ההדגשה היא הדגשתו של כותב הביקורת, אולם הקביעה 'נוסח סופי' היא קביעתו של בר־און הצעיר. לדעתי הניסוח לא היה סופי, אלא שלב ראשון בהתמזגות של שתי גישות שונות שמדי פעם התגלע מתח ביניהן, כפי שקרה לאחר מבצע כינרת.

כדי לבחון את ההשערה שהעליתי, יש להתחקות אחר גלגולי היוזמה לכיבוש המצרים וכן לעסוק בפער שהלך והתרחב בין הדרג המדיני לדרג הצבאי עקב פעולות התגמול. דיין אמר בישיבת המטכ"ל שהזכרנו, כי יש להניח שנאצר עלול לבלוע את כל פעולות התגמול החריפות, 'לבד מאחת – כיבוש מצרי אילת'. בעקבות כך עולה בהכרח השאלה

10. שם, עמ' 56.

11. שם, עמ' 51.

12. שם, עמ' 56.

13. שם, עמ' 41.

14. שם, עמ' 39.

לשם מה הייתה דרושה אותה הִרְדָּרוֹת של פעולות תגמול. לפי דיין היא נועדה להוציא את נאצר מכליו – והרי מחוללה של אותה הִרְדָּרוֹת הודה מראש, כי יתכן שהפעולות הללו לא יוציאו את שליט מצרים מכליו; לשם מה כל ההתגריוות שנועדו להנמיך את סף ההתאפקות של נאצר, אם מחליטים שצה"ל יצא בעוד כחודשיים בלבד לכיבוש המצרים ומעריכים מראש כי את המבצע הזה נאצר לא יבלע?

אפשר אפוא לנסח את השערת הביקורת באורח מלא יותר: ראשית, בן־גוריון אומנם אישר ב־23 באוקטובר את המדיניות של פעולות התגמול, אולם הוא לא פילל כי הדרג המבצעי ירחיב במתכוון את הקפה ויחריף את אופיה, כפי שאכן התרחש ולא במקרה. שנית, בן־גוריון הורה לרמטכ"ל להכין את צה"ל למבצע מוגדר ומסוים: כיבוש מצרי אילת. בן־גוריון יזם את המבצע הן לגופו והן כדי להקדים את ההתנגשות הכוללת. הוא העריך כי יש סבירות רבה שההתנגשות בין ישראל למצרים תתרחש ממילא, וככל שהיא תוקדם, כן יוטבו סיכוייה של ישראל לנצח בה. כמו דיין, גם בן־גוריון חתר להקדמתה בעוד מועד, לפני שהצבא המצרי יתעצם עד כדי כך שצה"ל יתקשה להגן על ישראל מפני מתקפה מצרית.

ישנו הבדל משמעותי ביותר בין גישת דיין (הִרְדָּרוֹת בשיטת הִדְטוֹנְצִיָה) לגישת בן־גוריון (פריצת ההסגר הימי המצרי על ישראל). שתי הגישות נבדלות זו מזו בתחום הקריטי של שילוב אמצעים מדיניים וצבאיים. במקרה שלפנינו ההבדל בין שתי הגישות מתמקד בשאלת הלגיטימציה המוסרית־משפטית של פעולה צבאית יזומה. אצל דיין הלגיטימציה הייתה אֶתְנו־צִנְטְרִית גְרִידָא ('הקם להורגך השכם להורגו'), ואילו בן־גוריון ביקש להוסיף לה גם לגיטימציה חיצונית. לכן מיקד בן־גוריון את יוזמתו בעניין אשר מלכתחילה היה בו casus belli קביל – הגנה על חופש השיט בנתיבים בן־ארציים, שתהיה עילת מלחמה מוצדקת בעיני דעת־הקהל במערב ותעלה בקנה אחד עם המשפט הבינלאומי.

ראוי לציין, כי שתי המגמות הגיעו למבוי סתום, זו של בן־גוריון גם זו של דיין. כאמור, הראשונה התבטאה ביוזמה לפרוץ את ההסגר על אילת. במרוצת דצמבר 1955 נערך צה"ל למבצע הפריצה שנשא את השם 'עומר' ובן־גוריון הביאו לאישור הממשלה – אולם הוא נדחה שם ברוב דעות. גם תוכנית הִדְטוֹנְצִיָה של דיין לא הוגשמה. שליט מצרים לא יצא מכליו ולא יצא למלחמה בטרם־עת מבחינתו.

* * *

אביב הגיע ובפתח עמד הקיץ, ועתה נאצר היה עלול לתקוף את ישראל, לפי החששות שקיננו בארץ במשך השנה. אף־על־פי־כן בן־גוריון לא שָׁעָה לקולות שבאו מימין וקראו לפתוח במלחמת־מנע. ב־19 ביוני הוא אמר לכנסת בחריפות: 'מלחמת־מנע היא טרופ־דעת ... המדברים על מלחמה אינם יודעים מה עלולה להיות מלחמת־מנע בשביל עצם קיומנו'. אם נותקף, הוסיף בן־גוריון, 'נלחם וננצח, אם־כי נשלם מחיר גדול מאשר שילמנו במלחמת הקוממיות'.¹⁵ בדבריו ההם היה אפשר לגלות טפח מחששותיו כי

15. דברי הכנסת, XX, עמ' 2069.

התקפה ישראלית על מצרים עלולה להסתבך ולהתגלגל להתנגשות של צה"ל עם הבריטים, שהיו קשורים אז בכרית עם עבר-הירדן ועם עירק. הוא לא אמר זאת במפורש, אך קבע כי לא יהיה שותף למהלך יזום שיעמם 'חלילה [את] צה"ל [עם] איזה צבא אירופי, או אמריקני, או אסיאתי שלא מהאזור הזה'. הוא הציג זאת בחריפות יתרה ואמר כי לא יתן יד לחורבנה של ישראל.

התפתחות אחרת לחלוטין, הרחק מתקריות הגבול וממבצעי של צה"ל, היא שהניעה מחדש את תהליך השרשרת שהסתיים במבצע סיני. החרפת המרד האלג'ירי והסיוע שנתן נאצר למורדים נגד שלטון צרפת גרמו לכינון הכרית הצרפתית-ישראלית. פרייה הראשון היה משלוחי הנשק הצרפתי לישראל.

בראון סקר בחלק השני של ספרו את תולדות הרכש הגדול שהוא מצרפת, ששמעון פרס מילא בו תפקיד מרכזי. הוא מספר כיצד נחתמה העסקה בשלהי יוני בעיירה הצרפתית ורמר (Vermars), 30 מילין מפריס. עסקה זו היא שהעלתה בדרגה את חילות האוויר, השריון והתותחנים של ישראל ואפשרה את הפעלתם המוצלחת במערכת סיני. נוסף כאן – העסקה נחתמה בחודש יוני 1956, ובחודש זה ממש הגיב בן-גוריון בשלילה תקיפה לקריאות שישראל תצא למלחמת-מנע.

כדי שצה"ל יצא למלחמת הקם להורגך השכם להורגו, לא די היה לא בחיזוקה של ישראל הניצבת לבדה במערכה ואף לא בכרית החשאית שנרקמה בינה לבין צרפת. ההתפתחות אשר אפשרה את מכת המנע החלה ביולי, כאשר נאצר הלאים את תעלת-סואץ ובכך צרף את בריטניה לאויביה של מצרים. בראון מתעד בעשרה פרקים (י"ט–כ"ח) את ההשתלשלות רבת המעלות והמורדות שהפכה את היוצרות: מחשש מפני התנגשות עם הבריטים – לכרית חשאית גם אתם. הפרקים חושפים את ההבדל העקרוני בין גישתו של דיון שדחה לצאת לקרב, ובין היסוסיו של בן-גוריון, שאישר בסופו-של-דבר את המבצע, אולם רק לאחר שדחה את הצעות בריטניה. הוא שלל אותן בתוקף, אף-על-פי שהצרפתים התייצבו מאחוריהן, מפני שהן חייבו את ישראל ליטול על עצמה את תפקיד התוקפן.

'נפתולי ההכרעה' (פרק כ"ח) הוא בעיני הפרק המרתק ביותר בספר. הוא עומד היטב במבחן הפרספקטיווה המתרחבת עם ריחוק הזמן. הדרמה מגיעה בפרק זה לשיאה ומצוי בו תיעוד יקר-ערך שרשם בזמנו בראון עצמו, לרבות דברים שלא תועדו בשום מקום אחר. התעודות משקפות את בן-גוריון באחת משעותיו הגדולות – בהכרעתו הצטרפו או תבונה מדינית ועמוד-שדרה מוסרי.